संयोगस्वरूपादिसंसर्गभानापत्तिः स्यादिति शङ्कायां तार्किकचक्रचक्रवर्ती श्रीमद्गदाधरभट्टाचार्यो नियामकं ब्रूते– 'शाब्दबोधे चैकपदार्थेऽपरपदार्थस्य संसर्गः संसर्गमर्यादया भासते'[१] इति।

चस्त्वर्थे विद्यते। एकपदार्थे इति सप्तम्या अनुयोगित्वमर्थः। तत्र प्रकृत्यर्थस्य निष्ठत्वसम्बन्धेनान्वयः। अनुयोगित्वस्य च निरूपकत्वसम्बन्धेन संसर्गेऽन्वयः। अपरपदार्थस्येति षष्ठ्याः प्रतियोगित्वमर्थः। तत्र प्रकृत्यर्थस्य निष्ठत्वसम्बन्धेनान्वयः। तस्य च निरूपकत्वसम्बन्धेन संसर्गेऽन्वयः। संसर्गोऽभेदादिः। शाब्दबोधे इति सप्तम्या निरूपितत्वमर्थः। संसर्गमर्यादया आकाङ्क्षेत्यर्थः। तृतीयायाश्च प्रयोज्यत्वमर्थः। भासेर्विषयत्वमर्थः। आश्रयत्वञ्चाख्यातार्थः। तस्य च स्वरूपसम्बन्धेन संसर्गेऽन्वयः। एवञ्च एकपदार्थनिष्ठानुयोगितानिरूपकोऽपरपदार्थनिष्ठप्रतियोगितानिरूपकः संसर्गोऽभेदादिः शाब्दबोधनिरूपिताकाङ्क्षाप्रयोज्यविषयतावान् भवति इति फलति। यथा– राज्ञः पुरुषः इत्युदाहरणम्। अत्र स्वत्वसम्बन्धेन राजविशिष्टपुरुषः इति बोधः। बोधेऽस्मिन् राजा प्रतियोगी, पुरुषः अनुयोगी, स्वत्वञ्च संसर्गः। ततश्च पुरुषपदार्थनिष्ठानुयोगितानिरूपकः राजपदार्थनिष्ठप्रतियोगितानिरूपकः स्वत्वरूपसंसर्गः शाब्दबोधनिरूपिताकाङ्क्षाप्रयोज्यविषयतावान् भवति इति समन्वयः।

२. क्वाभेदान्वयः?

संसर्गो द्विविधः– क्वचिदभेदलक्षणः, क्वचिच्च भेदलक्षणः। तत्राभेदान्वयः क्व भवति इत्यत्र नियामकमाह नैयायिकमूर्धन्यो गदाधरः– 'अभेदश्च प्रातिपदिकार्थे

स्वसमानविभक्तिकेन स्वाव्यवहितपूर्ववर्तिना च पदेनोपस्थापितस्यैव संसर्गमर्यादया भासते'[२] इति। प्रातिपदिकार्थे स्वसमानविभक्तिकेन पदेनोपस्थापितस्य पदार्थस्याभेदः संसर्गमर्यादया भासते, प्रातिपदिकार्थे स्वाव्यवहितपूर्ववर्तिना पदेनोपस्थापितस्य पदार्थस्याभेदः संसर्गमर्यादया भासते इत्यन्वयः। प्रातिपदिकार्थे स्वसमानविभक्तिकस्वाव्यवहितपूर्ववर्त्यन्यतरपदोपस्थाप्यार्थस्यैवाभेदः संसर्गमर्यादया भासते इत्यर्थः। प्रातिपदिकार्थे इत्यत्र सप्तम्या अनुयोगित्वमर्थः। तत्र प्रकृत्यर्थस्य निष्ठत्वसम्बन्धेनान्वयः। अनुयोगितायाश्चाभेदे निरूपकत्वसम्बन्धेनान्वयः। उपस्थापितस्येति षष्ठ्याः प्रतियोगित्वमर्थः। तत्र प्रकृत्यर्थस्य निष्ठत्वसम्बन्धेनान्वयः। प्रतियोगितायाश्चाभेदे निरूपकत्वसम्बन्धेनान्वयः। संसर्गमर्यादया आकाङ्क्षेत्यर्थः। तृतीयायाश्च प्रयोज्यत्वमर्थः। भास्धातोर्विषयत्वमर्थः। आश्रयत्वञ्चाख्यातार्थः। तस्य च स्वरूपसम्बन्धेन अभेदेऽन्वयः। एवञ्च प्रातिपदिकार्थनिष्ठानुयोगितानिरूपकः स्वसमानविभक्तिकस्वाव्यवहितपूर्वान्यतरपदोपस्थापितार्थनिष्ठ-प्रतियोगितानिरूपकोऽभेद आकाङ्क्षाप्रयोज्यविषयतावान् भवतीति फलितोऽर्थः। अनुगमार्थमेवं वक्तव्यम्–

- प्रातिपदिकविशिष्टोऽभेद आकाङ्क्षाप्रयोज्यविषयतावान् भवति।
- वैशिष्ट्यञ्च स्वप्रयोज्यविशेष्यतानिरूपकत्वस्वविशिष्टप्रयोज्यप्रकारता-निरूपकत्वेत्युभयसम्बन्धेन।
- वैशिष्ट्यञ्च स्वप्रकृतिकविभक्तिसजातीयविभक्तिप्रकृतित्वस्वाव्यवहित-पूर्ववृत्तित्वान्यतरसम्बन्धेन।

स्वपदेनात्रानुयोगिवाचकपदं ग्राह्यम्। यथा– नीलो घटः इत्यत्र घटरूपप्रातिपदिकविशिष्टोऽभेदः। तथाहि- स्वं घटपदं तत्प्रयोज्या या घटनिष्ठविशेष्यता तन्निरूपकत्वमभेदे, स्वं घटपदं तद्विशिष्टं नीलपदं, स्वं घटपदं तत्प्रकृतिकसुविभक्तिसजातीयसुविभक्तिप्रकृतित्वं नीलपदे इति स्वविशिष्टपदं नीलपदं तत्प्रयोज्या या नीलनिष्ठप्रकारता तन्निरूपकत्वमभेदे इति हेतोः स आकाङ्क्षाप्रयोज्यविषयतावान् भवति इति समन्वयः। समासस्थले नीलघटः इत्युदाहरणम्। तथाहि- स्वं घटपदं तत्प्रयोज्या या घटनिष्ठविशेष्यता तन्निरूपकत्वमभेदे, स्वं घटपदं तद्विशिष्टं नीलपदं, स्वं घटपदं तदव्यवहितपूर्ववृत्तित्वं नीलपदे इति स्वविशिष्टपदं नीलपदं तत्प्रयोज्या या नीलनिष्ठप्रकारता तन्निरूपकत्वमभेदे इति हेतोः स आकाङ्क्षाप्रयोज्यविषयतावान् भवति इति समन्वयः। नीलस्य घटः इत्यत्र तु न नीलपदार्थस्याभेदसम्बन्धेन घटेऽन्वयः, सर्वानुभवविरुद्धत्वात्। प्रकृते समानविभक्तिकत्वञ्च ‘स्वप्रकृतिकविभक्तिसजातीयविभक्तिकत्वम्’[३] इति। स्वप्रकृतिकविभक्तिसजातीयविभक्तिप्रकृतित्वमिति तदर्थः। स्वपदेनेहानुयोगिवाचकं पदं ग्राह्यम्। यथा– नीलो घटः इत्यत्र स्वं घटपदं तत्प्रकृतिकविभक्तिसुविभक्तिस्तत्सजातीयविभक्तिः सुविभक्तिस्तत्प्रकृतित्वं नीलपदे इति सिद्धं नीलघटयोः समानविभक्तिकत्वम्। वेदाः प्रमाणमित्यत्रापि स्वं वेदपदं तत्प्रकृतिकविभक्तिजस्विभक्तिस्तत्सजातीयविभक्तिः सुविभक्तिस्तत्प्रकृतित्वं प्रमाणपदे इति सिद्धं वेदप्रमाणपदयोः समानविभक्तिकत्वम्। ननु वेदपदोत्तरं जस्विभक्तिः, प्रमाणपदोत्तरं सुविभक्तिस्तयोः कथं साजात्यमित्याशङ्कायामाह–

‘साजात्यञ्च विभक्तिविभाजकप्रथमात्वादिना न तु समानानुपूर्वीकत्वं साजात्यम्’[४] इति। विभक्तिविभाजकप्रथमात्वादिधर्मेणेह साजात्यं ग्राह्यं, सुजसोरुभयोरपि प्रथमात्वेन साजात्यस्य सत्त्वात् सिद्धं समानविभक्तिककत्वम्। एतेन जस्प्रत्ययान्तवेदपदस्य सुप्रत्ययान्तप्रमाणपदस्य च विरुद्धविभक्तिकत्वेनाभेदेन प्रमाणस्य वेदेऽन्वयो न स्यात, इष्टश्चान्वयः इत्यतः पूर्वोक्तो नियमो न युक्त इति वदन्तः परास्ताः।

स्वप्रकृतिकविभक्तिसजातीयविभक्तिकत्वघटकस्वप्रकृतिकत्वञ्च स्वनिष्ठोद्देश्यतानिरूपितविधेयतावत्त्वमिति शाब्दिकाः। घटादिपदमुद्दिश्य विभक्तेर्विधानाद् घटनिष्ठोद्देश्यतानिरूपितविधेयतावत्त्वं विभक्ताविति स्वप्रकृतिकत्वं विभक्तौ। परन्तु विभक्तिनिष्ठघटनिष्ठोद्देश्यतावत्त्वस्य शाब्दिकेतराणां ज्ञानासम्भवात् नैयायिकाभिमतं तत्त्वमाह– ‘स्वप्रकृतिकत्वञ्च स्वाव्यवहितोत्तरत्वेन प्रतिसन्धीयमानत्वम्’[५] इति। स्वं घटादिपदं तदव्यवहितोत्तरत्वेन प्रतिसन्धीयमानत्वं स्मृतिविषयत्वं विभक्ताविति समन्वयः। स्वप्रकृतिकत्वं स्वाव्यवहितोत्तरत्वेन विद्यमानत्वमित्यस्वीकृत्य स्वाव्यवहितोत्तरत्वेन प्रतिसन्धीयमानत्वमिति स्वीकारादेव दधि सुन्दरम् इत्यादौ दधिरूपविशेष्यवाचकपदोत्तरविभक्तेरसत्त्वेऽपि दधिपदाव्यवहितोत्तरत्वेन स्मृतिविषयत्वस्य सत्त्वान्न दोषः। एवं स्वप्रकृतिकविभक्तिसजातीयविभक्तिकत्वमपि स्वप्रकृतिकविभक्त्यव्यवहित-पूर्ववर्तितया प्रतिसन्धीयमानत्वमित्यवधेयम्। ततश्च इदं दधि इत्यत्र दधिरूप-विशेषणवाचकपदोत्तरविभक्तेरभावेऽपि विभक्तेः प्रतिसन्धीयमानत्वात् तदव्यवहित-पूर्ववर्तितया प्रतिसन्धीयमानत्वरूपं ज्ञानविषयतवं दधिपदेऽस्तीति न दोषः।

३. वेदाः प्रमाणमित्यस्यासाधुत्वाक्षेपः

या विशेष्येषु दृश्यन्ते लिङ्गसंख्याविभक्तयः।
प्रायस्ता एव कर्तव्याः समानार्थे विशेषणे॥

इति उत्सर्गवचने प्रायग्रहणेन असति विशेषानुशासने विशेष्यविशेषणवाचकपद्योः समानवचनकत्वनियमोऽभ्युपगम्यते। यथा– शतं ब्राह्मणाः इति। अत्र 'विंशत्याद्याः सदैकत्वे सर्वाः संख्येयसंख्ययोः'[६] इति विशेषानुशासनस्य सत्त्वात् ब्राह्मणरूपविशेष्यशतरूपविशेषणपद्योर्न समानवचनकत्वम्। यत्र च न विशेषानुशासनं तत्र तु समानवचनकत्वमेवेति कृत्वा वेदाः प्रमाणम् इत्यस्यासाधुत्वापत्तिः। पूर्वोक्तनियमानङ्गीकारे तु घटा नीलः इत्यादीनामपि साधुतापत्तिः।

३.१. समानलिङ्गकस्थले समानवचकत्वनियमः इति दोषोद्धारनिराकरणम्– विशेष्यविशेषणवाचकपद्योर्यत्र समानलिङ्गकत्वं भवति तत्रैव समानवचनकत्वनियमः। यथा– नीलो घटः इत्यादौ विशेषणवाचकनीलपदविशेष्यवाचकघटपद्योः समानलिङ्गकत्वमस्तीत्यतस्तत्र समानवाचकत्वनियमः। वेदाः प्रमाणम् इत्यत्र तु वेदप्रमाणपद्योः समानलिङ्गकत्वाभावेन न दोषः इति चेन्न। तथा सति

'शक्तिर्निपुणता लोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणात्।
काव्यज्ञशिक्षयाभ्यास इति हेतुस्तदुद्भवे॥'[७]

इति काव्यप्रकाशकारिकायाः 'इति त्रयः समुदिता न तु व्यस्तास्तस्य काव्यस्योद्भवे निर्माणे समुल्लासे च हेतुः'[८] इत्याकारकं व्याख्यानमसङ्गतं स्यात्,

त्रिपदहेतुपदयोरुभयोरपि पुंल्लिङ्गत्वेन समानलिङ्गकत्वात् समानवचनकत्वेन भाव्यम्। एवञ्च समानलिङ्गकस्थले एव नियमप्रवृत्त्यभ्युपगमेन असमानलिङ्गकस्थले विशेष्यवाचकपदासमानवचनस्यापि विशेषणपदस्य साधुत्वात् असमानलिङ्गकस्थले सर्वत्रौत्सर्गिकमेकवचनमेव विशेषणवाचकपदोत्तरं प्रयोक्तुमुचितमित्यतः 'प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि' इत्यत्र प्रमाणपदोत्तरं 'पितरो देवताः' इत्यत्र च देवतापदोत्तरमेकवचनं प्रयोक्तव्यमासीत्, समानलिङ्गकत्वाभावात्। किन्तु तस्य स्थाने बहुवचनं प्रयुक्तमित्यतिव्याप्तिः। तथा च समानलिङ्गकस्थले एव समानवचनकत्वमिति नियमस्य वक्तुमशक्यत्वात् यथा- पितरो देवताः इत्यत्र समानलिङ्गकत्वाभावेऽपि समानवचनकत्वं तथा वेदाः प्रमाणम् इत्यत्रापि असमानलिङ्गकत्वेऽपि समानवचनकत्वं युक्तं तच्च नास्तीति कथं साधुत्वमित्याक्षेपः।

३.२. समाधानम्– तत्र समाधानमाह– 'यत्र विशेष्यवाचकपदोत्तरविभक्तितात्पर्यविषयसंख्याविरुद्धसंख्याया अविवक्षितत्वं तत्रैव समानवचनकत्वनियमः'[९] इति। अविवक्षितत्वञ्च विशेषणवाचकपदोत्तरविभक्त्या इति बोध्यम्। यथा नीलो घटः इत्यत्र विशेष्यवाचकपदं घटपदं तदुत्तरविभक्तिः सुविभक्तिः तत्तात्पर्यविषयीभूता संख्या एकत्वसंख्या तद्विरुद्धसंख्या द्वित्वादिसंख्या तस्या नीलरूपविशेषणवाचकपदोत्तरसुविभक्त्याविवक्षितत्वात् समानवचनकत्वनियमः। एवं पितरो देवताः इत्यत्र विशेष्यवाचकपितृपदोत्तरजस्विभक्तितात्पर्य-विषयीभूतबहुत्वसंख्याविरुद्धैकत्वसंख्यायाः विशेषणवाचकदेवतापदेन

अविवक्षिततया समानवचनकत्वनियमः। ईदृशनियमाङ्गीकादेव पुरूरवआद्रवसौ विश्वेदेवाः इत्यादौ पुरूरवआद्रवोरूपविशेषणपदस्य द्विवचनान्तता सङ्गच्छते। तथाहि पुरूरवआद्रवसौ विश्वेदेवाः इत्यत्र विशेष्यवाचकविश्वेदेवपदोत्तरविभक्ति-तात्पर्यविषयीभूतबहुत्वसंख्याविरुद्धद्वित्वसंख्यायाः पुरूरवआद्रवोरूपविशेषण-पदोत्तरविभक्त्या विवक्षितत्त्वान्न समानवचनकत्वम्। वेदाः प्रमाणमित्यत्रापि समानवचनकत्वाभावेऽपि न दोषः। वेदपदोत्तरजस्विभक्तितात्पर्यविषय-बहुत्वसंख्याविरुद्धैकत्वसंख्यायाः प्रमाणपदोत्तरसुविभक्त्या विवक्षितत्वान्न समानवचनकत्वम्।

३.३. तत्र आक्षेपः परिहारश्च– नन्वीदृशनियमाङ्गीकारे विशेष्यवाचकघटपदोत्तरविभक्तितात्पर्यविषयीभूतैकत्वसंख्याविरुद्धबहुत्वसंख्याया नीलरूपविशेषणवाचकपदोत्तरजस्विभक्त्या विवक्षितत्वे घटः नीला इति प्रयोगापत्तिरिति चेन्न सति गमके एव तादृशः प्रयोगः इति बोध्यम्। अर्थात् तादृशविवक्षायां निर्दिष्टं कारणं स्यात्। यथा पुरूरवआद्रवसौ विश्वदेवाः इत्यत्र विश्वेदेवानां बहुत्वेपि तद्विरुद्धद्वित्वसंख्याविशिष्टयोरेव पुरूरवआद्रवसोस्तत्र तत्र कर्मणि पूज्यत्वस्य प्रतिपिपादयिषितत्वात् तादृशी विवक्षा। वेदाः प्रमाणमित्यत्र चतुर्षु अपि वेदेषु एकविधं प्रमाण्यं प्रदर्शयितुं तादृशी विवक्षेति बोध्यम्।

४. वेदाः प्रमाणमित्यत्र स्वर्थस्य क्वान्वयः?

ननु स्वर्थः एकत्वं प्रकृत्यर्थे प्रमाणे बाधितम्, तेषां बहुत्वात्। ततश्च एकत्वस्य क्वान्वयः इति चेत् प्रकृत्यर्थतावच्छेदके अर्थात् प्रमाकरणत्वेऽन्वेति। शाब्दप्रमाकरणत्वञ्च शब्दत्वावच्छिन्नं यावच्छब्दनिष्ठमेकमेवेति नायोग्यता।

४.१. पदार्थः पदार्थेनान्वेति न तु पदार्थैकदेशेनेति व्युत्पत्तिविरोधशङ्का– ननु एकत्वस्य प्रमाकरणत्वेऽन्वयश्चेत् पदार्थः पदार्थेनान्वेति न तु पदार्थैकदेशेनेति व्युत्पत्तिविरोधः। घटत्वे नित्यान्वयतात्पर्येण प्रयुक्तस्य नित्यो घटः इति प्रयोगस्य निवृत्तये तस्य न्यायस्यावश्यमङ्गीकार्यत्वात्। पदजन्योपस्थितीयविशेष्यताश्रयत्वं पदार्थत्वम्। पदजन्योपस्थितीयप्रकारताश्रयत्वं पदार्थैकदेशत्वम्। प्रमाणपदाच्च प्रमाकरणत्ववत्प्रमाकरणस्योपस्थितिर्जायते। ततश्च प्रमाकरणत्वे पदजन्योपस्थितीयप्रकारताश्रयत्वस्य सत्त्वेन पदार्थैकदेशत्वात् सुपदार्थैकत्वस्य तत्रान्वयो न स्यादिति शङ्का।

४.२. आक्षेपसमाधानम्– तादृशी शङ्का न युज्यते, संपन्नो व्रीहिः इत्याद्यनुरोधेन व्युत्पत्तिसंकोचस्य अवश्यकत्वात्। तथाहि संपन्नो व्रीहिरिति वाक्यस्य न एकव्रीहिसंपन्नत्वे तात्पर्यं किन्तु अनेकव्रीहिसंपन्नत्वे तथापि एकवचनदर्शनेन एकत्वस्य च बहुव्रीहिषु बाधेन व्रीहित्वजातावेवान्वयः इति स्वीक्रियते अर्थात् असति बाधके पदार्थः पदार्थेनेति न्यायः प्रवर्तते। संख्यातिरिक्तस्थले अयं न्यायः प्रवर्तते इति परमार्थः। ततश्च प्रमाकरणत्वेऽन्वयेऽपि न दोषः।

४.३. समाधानान्तरम्– ननु गत्यभावे एव नियमसङ्कोचो युज्यते न तु सत्यपि गत्यन्तरे। पूर्वप्रदर्शितान्वयस्वीकारे नियमसङ्कोचो कर्तव्यः। किञ्च दोषोऽपि भवति। तथाहि यस्यान्वयितावच्छेदकरूपेणोपस्थितिस्तत्रैव पदार्थान्तरस्यान्वयः। यथा घटत्वेन घटस्योपस्थितिर्भवतीत्यतस्तत्र नीलपदार्थान्वयः। जातेश्च स्वरूपेण भानं भवति न तु अन्वयितावच्छेदकरूपेणेत्यतस्तत्र नान्वयः। घटत्वस्य स्वरूपेण

 ISSN 2320-2025

भानं न तु घटत्वत्वेनातस्तत्र नीलस्य नान्वयः तद्वत् व्रीहीदिपदशक्यतावच्छेदिका या व्रीहित्वजातिः सा स्वरूपेण उपतिष्ठते न तु अन्वयितावच्छेदकरूपेणेत्यतस्तत्र एकत्वस्य अन्वयः दोषाय। तर्हि कथमन्वयः इति चेदुच्यते स्वाश्रयप्रकृत्यर्थतावच्छेदकवत्त्वसम्बन्धेन एकत्वस्य व्रीहौ अन्वयः। तथाहि स्वम् एकत्वं तदाश्रयीभूतं प्रकृत्यर्थतावच्छेदकं व्रीहित्वं तद्वत्त्वसम्बन्धेन व्रीहावन्वयः। एवं वेदाः प्रमाणमित्यत्रापि स्वम् एकत्वं तदाश्रयीभूतं प्रकृत्यर्थतावच्छेदकं प्रमाकरणत्वं तद्वत्त्वसम्बन्धेन प्रमाणे एकत्वस्यान्वयः। तथा च व्युत्पत्तिसंकोचो न कर्तव्यः इति फलितम्।

४.४. रीत्यन्तरेण समाधानदाननिराकृतिः– ननु संपन्नो व्रीहिः इत्यत्रैकत्वस्य व्रीहित्वजातावन्वयो भवति चेत् व्युत्पत्तिसंकोचः कर्तव्यः। विभक्त्या च न एकमेवैकत्वमुपतिष्ठते अपि तु नानैकत्वानि उपतिष्ठन्ते अनेकेषां चैकत्वानामनेकेषु व्रीहिष्वन्वये न कापि हानिरिति चेन्न। संपन्नो व्रीहिः इत्यत्र एकवचनस्यैकत्वमात्रं नार्थः तस्य संख्यारूपैकत्वस्य केवलान्वयित्वेनार्थत एव प्रतीतिसंभवात् अनुपयोगाच्च। एकत्वप्रतिपत्तेः फलमनेकव्यावृतिः। सा च एकत्वमात्रप्रतिपत्तेर्न सम्भवतीत्यतः एकत्वमिह पारिभाषिकम्। तच्च 'स्वसजातीयनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकैकत्वरूपसजातीयद्वितीयरहितत्वम्'[१०]। यथा– यदा एको घटस्तिष्ठति तदैव घटोऽस्तीति प्रयोगः। स्वं घटः तत्सजातीयः वक्ष्यमाणरीत्या स एव तन्निष्ठभेदः पटभेदवान् घटः इति प्रतीतेः पटभेदः प्रतियोगितावच्छेदकं पटनिष्ठैकत्वमनवच्छेदकं घटनिष्ठैकत्वं तदेव सजातीयद्वितीयरहितत्वमेकवचनार्थः। यत्रैकत्वान्वयो विवक्षितस्तत्र

 ISSN 2320-2025

स्वसजातीयद्वितीयरहितत्वमेवैकत्वं विभक्तिप्रतिपाद्यम् इति फलितम्। सम्पन्नो व्रीहीरित्यत्र स्वपदग्राह्यव्रीहिसजातीयव्रीह्यन्तरनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकं विभक्तिप्रतिपाद्यम् एकत्वं न सजातीयद्वितीयरहितत्वरूपम्। अतः एकत्वस्य व्रीहावन्वयो न स्यात्। अतः तद्रीत्या दोषवारणं न युज्यते। किञ्च विशिष्टैकत्वस्यैकवचनार्थत्वादेव 'पशुना यजेत' इत्यादौ पशुनिष्ठस्य सजातीयद्वितीयरहितत्वरूपैकत्वस्य विवक्षिततया एकपशुकरणकयागादेवादृष्टसिद्धिर्भवति न त्वनेकपशुकरणकयागादपि। अन्यथा एकवचनोपस्थितानि नानैकत्वानि अनेकपशुषु अन्वयं प्राप्नुयुस्ततश्च अनेकपशुकरणकयागादपि अदृष्टसिद्ध्यापत्तिः।

तत्र स्वसजातीयत्वं स्ववृत्तिधर्मवत्त्वम्। तत्र स्वं घटादिः तद्वृत्तिर्धर्मः क इति जिज्ञासायामाह भट्टाचार्यः–'साजात्यञ्च स्वसमभिव्याहृतपदार्थसंसर्गित्वविशिष्ट-प्रकृत्यर्थतावच्छेदकवत्त्वरूपेण'[११] इति। यथा अत्र घटोऽस्तीत्यत्र स्वं प्रकृत्यर्थो घटादिस्तत्समभिव्याहृतं पदमत्रपदं तदर्थः एतद्देशवृतित्वं तत्संसर्गः स्वरूपसम्बन्धः संसर्गित्वं घटे सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तत्संसर्गित्वविशिष्टं यत्प्रकृत्यर्थतावच्छेदकं घटत्वं तद्वत्त्वरूपेणेति समन्वयः। एतादृशसाजात्यविवक्षणादेव अत्र घटोऽस्ति इत्यादौ घटानामनेकत्वेन परस्परं भेदाच्च अयं घटस्तद्घटनिष्ठैकत्ववान्न इति प्रतीत्या एकत्ववद्घटनिष्ठा या भेदप्रतियोगिता तदवच्छेदकमेवैकत्ववद्घटनिष्ठमेकत्वं जातं न त्वनवच्छेदकमिति रीत्या भेदप्रतियोगितानवच्छेदकैकत्वस्याप्रसिद्धावपि न क्षतिः यतः अत्रपदेन एतद्देशवृत्तित्वमुपस्थाप्यते। ततश्च एतद्देशवृत्तिघटसजातीयः एतद्देशवृत्तिघटः

तन्निष्ठभेदः पटभेदः तत्प्रतियोगितावच्छेदकं पटनिष्ठैकत्वं तदनवच्छेदकमेतद्देशवृत्तिघटनिष्ठैकत्वमिति एतद्देशवृत्तिघटनिष्ठभेदप्रतियोगिता-नवच्छेदकैकत्वस्य अत्र घटोऽस्तीत्यत्र बोधादिति तस्य च प्रसिद्धत्वान्नाप्रसिद्धत्वरूपपूर्वोक्तदोषः। एतद्देशे बहुघटसत्त्वदशायाम् अत्र घटोऽस्तीति वाक्यप्रयोगे तु एकत्वस्य जातावेवन्वयो वक्तव्यः।

४.५. उपायान्तरेण समाधानप्रदर्शनं तन्निराकरणञ्च– आख्यातार्थसंख्यायाः प्रथमान्तार्थेऽन्वयस्वीकारेण आख्यातार्थसंख्यानिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यता-सम्बन्धेन शाब्दबोधं प्रति प्रथमान्तपदजन्योपस्थितिः कारणमिति कार्यकारणभावः फलति। तथा च 'देवदत्तः पचति', 'तण्डुलः पच्यते' इत्यादौ देवदत्ततण्डुलादिप्रथमान्तपदसत्त्वेन तत्र देवदत्ततण्डुलादावाख्यातार्थसंख्याया अन्वयेन सार्थक्येऽपि 'पच्यते देवदत्तेन' इत्यादिभावाख्यातस्थले प्रथमान्तपदाभावेनाख्यातार्थसंख्यायाः क्वचिदप्यन्वयासम्भवात्सार्थक्यं न भवतीत्यतस्तत्र संख्याया अविवक्षा क्रियते। यथा भावाख्यातस्थले संख्याया अविवक्षायामप्येकवचनस्य साधुत्वमुररीक्रियते तथा 'सम्पन्नो व्रीहिः' इत्यत्रापि संख्याया अविवक्षायामप्येकवचनस्य साधुत्वं स्यात्, किमर्थं सोरर्थं प्रकल्प्य तस्य च व्रीहित्वजातौ अन्वयस्वीकाररूपगौरवमाश्रीयत इत्याक्षेपः। उपायान्तरविरहे सति भावाख्यातस्थलवत् विभक्तेर्निरर्थकत्वाभ्युपगमो युज्यते न तु सत्यप्युपायान्तरे। अत्र हि एकत्वस्य व्रीहित्वजातावन्वयाभ्युपगमेन सार्थक्यसम्भवे निरर्थकत्वकल्पनमनुचितम्। किञ्च वक्तुः संख्यायां तात्पर्ये सति संख्याबोधोऽपि जायते एवेति सर्वजनानुभवसिद्धत्वादिति सोर्निरर्थकत्वकल्पनं निर्युक्तिकमेवेति

मन्तव्यम्।

५. उपसंहृतिः

एवं नीलो घटः इत्यादावभेदभानाय घटादिपदनिष्ठशक्ति-कल्पकानामन्विताभिधानवादिनां मतं निरस्तं भवति। तत्राभेदः प्रातिपदिकपदार्थानुयोगिकः स्वसमानविभक्तिकस्वाव्यवहितपूर्वान्यतर-पदोपस्थाप्यार्थप्रतियोगिकः संसर्गमर्यादया भासते इति नियमः। किञ्च विभक्तिविभाजकप्रथमात्वादिना साजात्याङ्गीकारात् वेदाः प्रमाणमित्यत्र सुत्वजस्त्वरूपानुपूर्वीवैपरीत्येऽपि न दोषः। 'विंशत्याद्याः सदैकत्वे' इत्यादिविशेषानुशासनाभावेऽपि 'यत्र विशेष्यवाचकपदोत्तरविभक्तितात्पर्य-विषयसंख्याविरुद्धसंख्याया अविवक्षितत्वं तत्रैव समानवचनकत्वनियमः' इत्यङ्गीकारात्सिद्धं वेदाः प्रमाणमित्यस्य साधुत्वम्। एतादृशनियमस्वीकारेण 'इति त्रयः समुदिता हेतुः' इति काव्यप्रकाशोक्तव्याख्यानं सुष्ठु सङ्गच्छते। तथाहि– विशेष्यवाचकत्रिपदोत्तरजस्विभक्तितात्पर्यविषयबहुत्वसंख्याविरुद्धैकत्वसंख्याया विशेषणवाचकहेतुपदोत्तरसुविभक्त्या विवक्षितत्वात्समानवचनकत्वाभावेऽप्यदोषः। दण्डचक्रचीवरन्यायेन शक्तिनिपुणताभ्यासानां समुदाये एव कार्यनिष्ठप्रयोजकता विद्यते इति प्रतिपादनाय तादृशी विवक्षा। एतेन तृणारणिमणिन्यायेन हेतुत्वशङ्का निराकृता, अन्यथा केवलतृणसमवधाने यथा वह्न्युत्पत्तिस्तथा केवलशक्तिसमवधानेऽपि काव्योत्पत्त्यापत्तिः स्यात्। इत्थञ्च वेदाः प्रमाणमिति वाक्यं साध्वेवेति नान्यथासिद्धिरतिपल्लवितेनेति शिवम्।

॥श्रीरामकृष्णार्पणमस्तु॥

तथ्यसूत्राणि–

१. *व्युत्पत्तिवादः*(आदर्शटीकोपेतः), पृ.- १।

२. तत्रैव, पृ.- ४।

३. तत्रैव, पृ.- ४।

४. तत्रैव, पृ.- ४।

५. तत्रैव, पृ.- १६।

६. *अमरकोषः*, श्लोकसंख्या- २.९.१३४०।

७. *काव्यप्रकाशः*(नागेश्वरीटीकोपेतः), पृ.- ४।

८. तत्रैव, पृ.- ४।

९. *व्युत्पत्तिवादः*, पृ.- ७।

१०. तत्रैव, पृ.- १०।

११. तत्रैव, पृ.- ११।

परिशीलितग्रन्थाः–

१) भट्टाचार्यः, गदाधरः, *व्युत्पत्तिवादः* (आदर्शटीकोपेतः), सम्पा.- हरेरामत्रिपाठी, २०११, राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, नवदेहली।

२) भट्टाचार्यः, गदाधरः, *व्युत्पत्तिवादः* (जयाटीकोपेतः), सम्पा.-श्रीमदुमेशमिश्रः, १९८८, वाणीविलासप्रकाशन, वाराणसी।

३) भट्टाचार्यः, गदाधरः, *व्युत्पत्तिवादः* (दीपिकाटीकोपेतः), सम्पा.- ज्वालाप्रसादगौडः, २०१०, चौखम्बा-सुरभारती-प्रकाशन, वाराणसी।

४) भट्टाचार्यः, गदाधरः, *व्युत्पत्तिवादः* (इन्दुकलाख्यहिन्दीटीकोपेतः), व्याख्याकारः- डॉ वैद्यनाथझा, २०११, हंसाप्रकाशन, जयपुर।

५) भट्टाचार्यः, गदाधरः, *व्युत्पत्तिवादः* (विद्वन्मनोरमाख्यव्याख्योपेतः), सम्पा.- हरेकृष्णशतपथी, २०११, राष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम्, तिरुपतिः।

६) मम्मटः, *काव्यप्रकाशः* (नागेश्वरीटीकोपेतः), सम्पा.- श्रीहरिशङ्करशर्मा, २००७, चौखम्भाप्रकाशन, वाराणसी।

काव्यादर्शे श्लोकादर्शसन्दर्भः

डॉ.राधावल्लभशर्मा,
सहायकाचार्यः, साहित्यविभागे,
हरियाणासंस्कृतविद्यापीठम्(नवदेहलीस्थकेन्द्रीय-
संस्कृतविश्वविद्यालयेन सम्बद्धम्)बघौला, पलवलम्, हरियाणा
ई-मेल-drrvshastri@gmail.com
Ph. no.-9805072781

भारतीयकाव्यशास्त्रपरम्परा नैरन्तर्येण गतिमती विचारवती च वर्तते इत्यत्रास्माकमाचार्याणां शास्त्रचिन्तनतत्पराणां मतिमतां भूयान्प्रयास एव मौलिभूतं हेतुरिति मनागपि न शङ्काकलङ्कः। परम्परायामेवास्यां कविशिरोमणिः करतलामलकीकृतालङ्कारशास्त्रः साहित्यार्थसुधासिन्धुर्दण्डी स्वसिद्धान्तपरामर्शेन विषयप्रस्तुतीकरणेनात्युत्कटकवित्वशक्त्या च सुतरां सुप्रसिद्ध इति तदीयरचनासम्पत्प्रमाणीकरोति। कविर्दण्डी कविर्दण्डी कविर्दण्डी न संशयः वचनमदो वार्तामिमामुपर्युक्तामितोऽपि प्रबलीकरोति।

काव्यशास्त्रिणामादर्शभूतः काव्यादर्शो नामधेयो ग्रन्थो विद्वत्सु प्रसिद्धः प्रथितश्चेत्यत्र महाकविदण्डिन एव उद्योगयोगः। अयञ्च काव्यादर्श अलङ्कारशास्त्रे प्रविविक्षतां कृते अतीवोपकारकः सरसमधुरया शैल्याऽलङ्कारशास्त्रीयतत्त्वनिवहप्रकाशश्चेति न तिरोहितं सुधियाम्। ग्रन्थेऽस्मिन् त्रयो विमर्शा विलसन्ति। प्रथमे विमर्शे तावद् गद्यस्वरूप-तद्भेदाः गुणस्वरूप-तद्भेदाश्च सुष्ठुरीत्या वर्णिताः। द्वितीये विमर्शे उपमादीनामलङ्काराणां विस्तरेण व्याख्यानमकारि। तृतीये च विमर्शे यमकमहायमकगोमूत्रिकासर्वतोभद्रप्रहेलिकाभेदकाव्यदोषाणाञ्च वर्णनं व्यधायि। काव्यादर्शेऽस्मिन् श्लोकसौन्दर्यमतितरां विच्छित्तिं धारयद् दण्डिप्रातिभं वैशद्येन चमत्करोति सहृदयसभ्यान्। अत्र श्लोको नाम अनुष्टुब्छन्दः। अवादि ध्वनिकारेण—

काव्यस्यात्मा स एवार्थस्तथा चादिकवेः पुरा।

क्रौञ्चद्वन्द्ववियोगोत्थः शोकः श्लोकत्वमागतः॥[1]

महाकविना कालिदासेनापि किञ्चिदित्थमेव व्याख्यायि—

निषादविद्धाण्डजदर्शनोत्थ श्लोकत्वमापद्यत यस्य शोकः।[2]

अनुष्टुब्छन्दसि कविना दण्डिना या चारुता प्रकटिता सा नितान्तं हृदयहारिणी, चेतःप्रसादिका, अभिनवभङ्गीनिवेशपेशलताशालिनी च वर्तते। तस्मादुच्यते-

विना व्याकरणेनान्धो बधिरः कोशवर्जितः।

छन्दःशास्त्रं विना पङ्गुर्मुकस्तर्कविवर्जितः॥[3]

अस्मिन्नेव सन्दर्भे पण्डितेन्द्रेण क्षेमेन्द्रेण किञ्चिदिदमवादि-

अनुष्टप्छन्दसां भेदे कैश्चित्सामान्यलक्षणम्।

यदुक्तं पञ्चमं कुर्याल्लघु षष्ठं तथा गुरु॥[4]

इह श्लोकनिबद्धानि कानिचन पद्यानि स्फुटीक्रियन्ते क्रमशः। मङ्गलाचरणे परम्परितरूपकमाश्रित्य रमणीयो भावः प्रकटितः। तद्यथा—

चतुर्मुखमुखाम्भोजवनहंसवधूर्मम।

मानसे रमता नित्यं सर्वशुक्ला सरस्वती॥[5]

अत्र श्लोकमुखेनायमर्थः सङ्गतो भवति यद् हंसी हि कमलवनवासरसिका, अतः शारदाया हंसीत्वेन रूपणे ब्रह्ममुखानां कमलत्वेन रूपणमावश्यकम्। यथा- काचिद् हंसी कमलवने विहरति तथा ब्रह्मणो मुखेषु स्वच्छन्दविहारिणीयं वाणीति। सर्वशुक्ला इत्यनेन नितान्तनिर्दोषा इत्युक्तम्। अत्रानुष्टब्छन्दसश्चमत्कारः सर्वानतिशेते। यथा सकलदोषरहिता वेदरूपा सरस्वती हिरण्यगर्भमुखाम्बोजवासिनी तथा मम मानसे वर्तमाना सरस्वत्यपि शुद्धैव, न तु हालिकादिसाधारणजनमुखे विद्यमाना च्युतसंस्कृत्यादिदोषोपेतेति फलितार्थः। अत्र भगवन्मूर्तिभूतायां सरस्वत्यां कविनिष्ठो रतिभावो व्यङ्ग्यः। अस्मिन् अनादिविविधविचित्ररचनाप्रपञ्चचारुतरे संसारे त्रिविधा वाच उपलभ्यन्ते— संस्कृताः, प्राकृताः देश्यश्च। तत्राद्या पाणिन्यादिभिरनुशिष्टा, द्वितीया वररुचिना कृतानुशासना, शिष्टा च वर्तते देवी वाक्। अत्र शिष्टानाम् अर्थात् पाणिन्यादिभिः व्युत्पादितानाम्, अनुशिष्टानाम् अर्थात् प्रकृतिप्रत्ययविभागादिभिः

साधितानाम्, सर्वथा शिष्टानाम् अर्थात् केनापि प्रकारेण अनुशासनं न प्राप्तानां संस्कृतप्राकृतभिन्नानां देशभाषाणां वाचामनुग्रहेण प्राणिनां यात्राव्यवहारः प्रचलतीति। अत्र दण्डिनः तात्पर्यं भाषाव्यवहारेण वर्तते। एतादृशं गभीरं वर्णनमस्मिन् छन्दसि कृत्वा काव्यादर्शकारः स्वप्रतिभापाटवं सुष्ठुतया प्रस्तौति।

वस्तुतः कवयो भवन्ति वाण्युपासकाः। वाणीं विना काव्यसंसारो मृतायते। एतदेवाभिलक्ष्य सत्यमेव लक्षयामास कविबन्धुना सुबन्धुना—

करबदरसदृशमखिलं भुवनतलं यत्प्रसादतः कवयः।

पश्यन्ति सूक्ष्ममतयः सा जयति सरस्वती देवी॥[6]

शब्दस्वरूपं विवेचयता दण्डिना तथ्यमिदमित्थमभाणि—

इदमन्धन्तमःकृत्स्नं जायेत भुवनत्रयम्।

यदि शब्दाह्वयं ज्योतिरासंसारं न दीप्यते॥[7]

शब्दानां व्यवहारसाधनत्वमिह व्यतिरेकमुखेन प्रत्यपादि ग्रन्थकारेण। **आसंसारं न दीप्यते** इत्यत्र आङ् इत्यस्याभिव्यापकार्थे प्रयोगं विधाय काचिदपूर्वा विच्छित्तिः समुपस्थायि कविना। शब्दानां सुप्रयोगः कवित्वनिकषभूतः। यदि स्वरमात्रासन्दर्भसङ्केतादीनां दोषः कुत्रचित् स्यात्तर्हि कवित्वं संशयास्पदमेव भविता। अमुमेव भावमित्थं प्रास्तौत्—

गौर्गौः कामदुघा सम्यक् प्रयुक्ता स्मर्यते बुधैः।

दुष्प्रयुक्ता पुनर्गोत्वं प्रयोक्तुः सैव शंसति॥[8]

पद्यस्यास्यान्वयो विशिष्टरीत्या समपादि ग्रन्थकारेण। तद्यथा- सम्यक् प्रयुक्ता गौः बुधैः कामदुघा स्मर्यते. सैव गौः दुष्प्रयुक्ता सती प्रयोक्तुः गोत्वं शंसति। **गौर्गौः** इत्यत्र चमत्कारातिशयः द्योत्यते। दोषाणां सर्वथा परित्याग आवश्यकः काव्ये। वस्तुतो निर्दोषां सगुणानां सरसां सालङ्कारां वाचं प्रयुञ्जानः कविः श्लाघ्यो भवति तदन्यो निन्द्यते लोकैः सर्वथा, तस्मात् अदोषवत्त्वादिधर्मोपेतायां वाचि यतितव्यम्, तादृशी वागेव च काव्यमिति। यथा शरीरे कचनाङ्गभेदेऽवस्थितेन श्वेतकुष्ठेन सुन्दरमपि

शरीरं सौभाग्यहीनं जायते तद्वत् स्वल्पेन क्वचन पदांशे स्थितेन दोषेण काव्यमेव सकलमुपहसनीयं भवतीति वक्ति—

तदल्पमपि नोपेक्ष्यं काव्ये दुष्टं कथञ्चन।

स्याद्वपुः सुन्दरमपि श्वित्रेणैकेन दुर्भगम्॥ [9]

पद्येऽस्मिन् **श्वित्रेण** शब्दस्यास्य काचिदपूर्वा शोभाऽत्र कविना वर्णिता। दृष्टान्तालङ्कारस्येदं मनोरममुदाहरणम्। महाभाष्ये जगाद भगवान् पतञ्जलिः-

यस्तु प्रयुङ्क्ते कुशलो विशेषे शब्दान्यथावद् व्यवहारकाले।

सोऽनन्तमाप्नोति जयं परत्र वाग्योगविद् दुष्यति चापशब्दैः। [10]

साहित्यशास्त्रप्रयोजनमुत्तमरीत्या दृष्टान्तमुखेन च वर्णयता कविना गुणदोषविभागक्षमो जनः तदेव भवति यदा स साहित्यशास्त्रवित् स्यादिति। तदेव प्रोच्यते—

गुणदोषानशास्त्रज्ञः कथं विभजते जनः।

किमन्धस्याधिकारोऽस्ति रूपभेदोपलब्धिषु॥ [11]

प्रश्नशैल्या सर्वमप्येदमुपस्थापि ग्रन्थकर्त्रा।

व्यवहारज्ञानं काव्यरचनया सम्भवतीति निश्चप्रचम्। अतो व्यवहारज्ञानाय पूर्वसूरिभिर्निर्माणपद्धतिः विरचिता। साभिमानेनात्र प्रदर्श्यते भावोऽयम्—

अतः पदानां व्युत्पत्तिमभिसन्धाय सूरयः।

वाचां विचित्रमार्गाणां निबबन्धुः क्रियाविधिम्॥ [12]

अत्र सूरयो निबबन्धुरिति तदुक्तीनामप्रमादसम्भावना, तया च तदनुसारिणो ममाप्युक्तेः सारवत्त्वमिति ध्वन्यते।

तर्हि का सा क्रियाविधिः इति जिज्ञासा जाते सति काव्यमेव क्रियाविधिर्भवति। अस्य काव्यस्य स्वरूपमित्थं प्रतिपाद्यते—

तैः शरीरं च काव्यानामलङ्काराश्च दर्शिताः।

शरीरं तावदिष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदावली॥ [13]

इष्टार्थः पदसमुदयं काव्यमिति। इष्टार्थयुतं पदमेव काव्यशरीराय न पर्याप्तमपि तु तेषां पदानां साकाङ्क्षत्वयोग्यत्वासत्तित्वञ्चापेक्षितमिति। इष्टार्थत्वञ्चात्र चमत्कृतियुक्तत्वमभिप्रेतम्। चमत्कारश्च लोकोत्तराह्लादः, आह्लादगतं लोकोत्तरत्वं च कविप्रतिभयोपस्थापितेनालौकिकसामग्रीविशेषेण सम्पादितः सुखत्वव्याप्योऽनुभवसाक्षिको जातिविशेषः। तादृशाह्लादं प्रति शब्दार्थानां हेतुत्वं व्यङ्ग्यविशेषद्वारेण दोषाभावोपस्कृतगुणालङ्कारकृतसौन्दर्येण च निष्पन्नं भवतीति। लोचनकारेणापि स्पष्टमवादि— कवनीयं काव्यमिति। कौति शब्दायते विमृशति रसभावानिति कविः तस्य कर्म काव्यमिति भट्टगोपालस्याभिप्रायः। गद्यस्वरूपमित्थमुवाच—अपादः पदसन्तानो गद्यम्। व्याख्यायति— पादो गणमात्रानियमितः पद्यतुरीयांशः तद्भिन्नोऽपादो गणमात्रानियमवर्जित इत्यर्थः।

समतागुणस्योदाहरणेष्वनुष्टुप्छटा नैसर्गिकी रसावहा स्फुटा च वर्तत इति। तस्मादुरीक्रियते क्षेमेन्द्रेण देशिकेन्द्रेण-

आरम्भे सर्गबन्धस्य कथाविस्तरसंग्रहे।

शमोपदेशवृत्तान्ते सन्तः शंसत्यनुष्टुभम्॥ [14]

उदाहरणं यथा—

कोकिलाऽऽलापवाचालो मामैति मलयानिलः। [15]

अत्र मृदुबन्धेन प्रारब्धस्य सन्दर्भस्य तेनैव बन्धेन समापनम्।

उच्छलच्छीकराच्छाच्छनिर्झराम्भः कणोक्षितः।

चन्दनप्रणयोद्गन्धिर्मन्दो मलयमारुतः॥ [16]

अत्र प्रथमे तावद् विकटात्मकस्फुटबन्धेनोपक्रान्तस्य सन्दर्भस्य तेनैव समापनात्स्फुटबन्धविषया समतेति। द्वितीये तावत् प्रारम्भे स्फुटो बन्धश्चरमे च मृदुरिति मिश्रबन्धता विलोक्यते।

माधुर्यगुणलक्षणप्रसङ्गेऽपि श्लोकसौन्दर्यमतितरां शोभां पुष्णातीति प्रमाणत्वेनात्रोदाहरणं प्रस्तूयते—

मधुरं रसवद् वाचि वस्तुन्यपि रसस्थितिः।

येन माद्यन्ति धीमन्तो मधुनेव मधुव्रताः॥[17]

रसवद्वाक्यं मधुरमिति व्यवहारः। एतेन रसो माधुर्यमिति तयोरभेदः पर्यवस्यति। माधुर्यं नाम गुणः, गुणास्तावच्छब्दार्थनिष्ठतया साक्षात् परम्परया वा रसोपकारका भवन्ति।, न तु रसाभिन्नता गुणानां तत्कथमत्र माधुर्यस्य रसात्मकत्वमित्युच्यत? अस्येदं समाधानम्, वाचि शब्दे वस्तुनि अर्थे चापि रसस्थितिः व्यञ्जकतया सम्बन्धो भवति। अस्योदाहरणमप्यत्र चारुतया प्रदर्शितम्। अत्रोदाहरणे शब्दानां मसृणत्वमविकटाक्षरबन्धत्वञ्च सुतरां प्रभावशालि आकर्षकञ्चेति।

पदगतवृत्त्यनुप्रासमुदाहरता कथयति कविरत्रेत्थम्—

चारु चान्द्रमसं भीरु बिम्बं पश्यैतदम्बरे।

मन्मनो मन्मथाकान्तं निर्दयं हन्तुमुद्यतम्॥[18]

कस्यचित्कामुकस्य कुपितां नायिकां प्रत्युक्तिरियम्। अत्र प्रथमे पादे चा,रु वर्णयोरावृत्त्या वृत्त्यनुप्रासः। द्वितीये च पादे मकारवकारयोरावृत्तिरिति। अस्मिन्नेवानुप्रासे विसर्गबाहुल्याद् बन्धपारुष्यहेतुत्वाच्च दोषो जायते कुत्रचित्। **अनुस्वारविसर्गौ तु पारुष्याय निरन्तरौ** इत्यनेन नयेन कुत्रचिच्चानुप्रासोऽयं न संभाव्यते। अनुप्रासस्य चमत्कारो विजातीयपुष्पसङ्कीर्णपुष्पमालेव भवतीति निष्कर्षः।

ओजगुणस्योदाहरणमित्थं प्रस्तौति कविर्दण्डी—

अस्तमस्तकपर्यस्तसमस्तार्कांशुसंस्तरा।

पीनस्तनस्थिताताम्रकम्रवस्त्रेण वारुणी॥[19]

पश्चिमाशाया मनोरमं वर्णनमिदम्। सन्ध्यासमये भास्करस्य रक्ताभाः किरणाः पश्चिमाचलशिखरे प्रसरन्ति, इत्थं मन्ये वारुणी दिशा नायिका पीनस्तनभागे रक्तं वस्त्रमिव धारयतीति। ओजगुणस्य प्रभावोत्पादकं वर्णनमनुष्टब्छन्दसा विहितमत्र कविना नैपुण्येन।

उपमालङ्कारप्रसङ्गे उपमावाचकशब्दानां प्रयोगविषये महाकविना दण्डिना काचिदपूर्वा चातुरी प्रकटिता। चिन्तनमिदं सर्वथा मौलिकमभिनवञ्च वर्तत इति बुधबुद्धिः। यथा—

इववद्वायथाशब्दाः समाननिभसन्निभाः।

तुल्यसङ्काशनीकाशप्रकाशप्रतिरूपकाः॥

प्रतिपक्षप्रतिद्वन्द्विप्रत्यनीकविरोधिनः।

सदृक्सदृशसंवादिसजातीयानुवादिनः॥

प्रतिबिम्बप्रतिच्छन्दसरूपसमसम्मिताः।

सलक्षणसदृक्षाभसपक्षोपमितोपमाः॥

कल्पदेशीयदेश्यादिः प्रख्यप्रतिनिधी अपि।

सवर्णतुलितौ शब्दौ ये चान्यूनार्थवादिनः॥

समासश्च बहुव्रीहिः शशाङ्कवदनादिषु।

स्पर्धते जयति द्वेष्टि द्रुह्यति प्रतिगर्जति॥

आक्रोशत्यवजानाति कदर्थयति निन्दति।

विडम्बयति सन्धत्ते हसतीर्ष्यत्यसूयति॥

तस्य मुष्णाति सौभाग्यं तस्य कान्तिं विलुम्पति।

तेन सार्धं विगृह्णाति तुलां तेनाधिरोहति॥

तत्पदव्यां पदं धत्ते तस्य कक्षां विगाहते।

तमन्वेत्यनुबध्नाति तच्छीलं तन्निषेधति॥

तस्य चानुकरोतीति शब्दाः सादृश्यसूचकाः।

उपमायामिमे प्रोक्ताः कवीनां बुद्धिसौख्यदाः ॥[20]

अभिधालक्षणाव्यञ्जनाभिः अमी सादृश्यसूचकाः शब्दाः प्रकाशिता भवन्ति। एतेषु इव, वत यथादयः शब्दा अभिधया सादृश्यं बोधयन्ति, तुल्यादिशब्दाः सादृश्यविशिष्टेषु शक्ता भवन्ति अत एवार्थसादृश्यस्य प्रतीतिः एभिर्जायते। असूयतिनिषेधत्यादिशब्दाः सादृश्यस्य लक्षका, अनुकरोत्यादयः सादृश्यस्य व्यञ्जका सन्तीति विशेषः। इव, वत, वा, यथा, समान, निभ, सन्निभ, तुल्य, संकाश, नीकाश, प्रकाश, प्रतिरूपक, प्रतिपक्ष, प्रतिद्वन्द्वि, प्रत्यनीक, विरोधिन, सदृक, सदृश, संवादी, सजातीय, अनुवादी, प्रतिबिम्ब, प्रतिच्छन्द, सरूप, संमित, सम, सलक्षण, सदृक्ष,आभा, सपक्ष, उपमित, उपमा, कल्पप्रत्ययः, देश्यप्रत्ययः देशीय, प्रख्य, प्रतिनिधि, सवर्ण, तुलित, अन्यून, अनून, अहीन, बहुव्रीहिसमासः, कर्मधारयसमासः ,स्पर्धते, जयति, द्वेष्टि, द्रुह्यति, प्रतिगर्जति, आक्रोशति, अवजानाति, कदर्थयति, निन्दति, आडम्बयति, सन्धत्ते, हसति, ईर्ष्यति, असूयति, मुष्णाति, विलुम्पति, विगृह्णाति, अधिरोहति, धत्ते, विगाहते, तमन्वेति, तमनुबध्नाति, तच्छीलम्, तन्निषेधति, तस्यानुकरोतीत्यादयः शब्दाः सादृश्यवाचकाः। वैयाकरणसिद्धान्ते इवाद्याः शब्दा उपमायाः द्योतका एव सन्ति न वाचका निपातत्वादुपसर्गवत्। प्रोक्तञ्च भूषणे—

द्योतकाः प्राद्यो येन निपाताश्चादयस्तथा।

उपास्येते हरिहरौ लकारो दृश्यते यथा ॥[21]

तथाप्यालङ्कारिकाणां सिद्धान्ते इवादीनां वाचकत्वमेव। तद्बीजन्तु केषाञ्चिद्वैयाकरणानां मते क्वचिदेतेषां वाचकत्वमपि। तदुक्तञ्च हरिणा—

निपाता द्योतकाः केचित्पृथगर्थाभिधायिनः।

आगमा इव केऽपि स्युः सम्भूयार्थस्य वाचकाः ॥[22]

अहो कवेरप्रतिमं पाण्डित्यम्। गभीरं तलस्पर्शिवैदुष्यञ्चात्र पदे पदे संलक्ष्यते काव्यादर्शकारस्य। सविशेषणरूपकस्योदाहरणत्वेनायं श्लोकः समुदाहृतः—

हरिपादः शिरोलग्नजह्नुकन्याजलांशुकः।

जयत्यसुरनिःशङ्कसुरानन्दोत्सवध्वजः ॥[23]

अत्रानुष्टब्शोभा सार्थवती संभूता। गङ्गाया विष्णोः पादात्प्रसूतेर्धावल्याच्च ध्वजपटत्वारोप इति। अत्र शिरोलग्नेति विशेषणेन समग्रस्य युक्तस्य केतोः यदीदृशं रूपं सपताकध्वजरूपं भगवतश्चरणे तस्य सपताकध्वजस्य समर्पणात् विशेषणविशिष्टस्य पदार्थस्यारोपात् सविशेषणरूपकमेतत्। व्यतिरेकरूपकमित्थमुदाहरति—

चन्द्रमाः पीयते देवैर्मया त्वन्मुखचन्द्रमाः।

असमग्रोऽप्यसौ शश्वदयमापूर्णमण्डलः ॥[24]

अत्र गौणमुख्यचन्द्रमसोः मुखविध्वोः सम्पूर्णमण्डलत्वासम्पूर्णमण्डलत्वाभ्यां वैधर्म्ययोगाद् व्यतिरेकरूपकमिदम्। सुरैः असम्पूर्णमण्डलोऽपि **असौ चन्द्रमाः सर्वदा पीयते** अर्थात् अयं चन्द्रः कदाचिद् वर्धते कदाचिच्चापक्षीयते। **चन्द्रमाः पीयते** इत्यनेन सुधारसपानमत्र व्यज्यते। त्वन्मुखचन्द्रमास्तु पूर्णबिम्बो भवति। अभेदप्रतीतिपूर्वकभेदपर्यवसानं यत्र भवति तत्रायमलङ्कारः।

शब्दार्थयोरप्रतिमं सौन्दर्यं प्रत्याख्याति दण्डिनः प्रतिभापाटवमनुष्टब्वृत्तनिबद्धेनानेन पद्येन। क्रियादीपकं यथा—

मन्दो गन्धवहः क्षारो वह्निरिन्दुश्च जायते।

चर्चाचन्दनपातश्च शस्त्रपातः प्रवासिनाम् ॥[25]

अत्र सर्ववाक्यान्वयिनः **जायते** इति क्रियापदस्य मध्यगतत्वान्मध्यगतं क्रियादीपकमिदम्। श्लोकरमणीयतात्र गरीयसी। एतदेवाभिलक्ष्य महाकविक्षेमेन्द्रः प्रत्यपीपददिदमित्थम्—

पुराणप्रतिम्बेषु प्रसन्नोपायवर्त्मसु।

उपदेशप्रधानेषु कुर्यात्सर्वेष्वनुष्टुभम् ॥

नानावृत्तविशेषास्तु कवेः शस्तस्य शासनात्।

यान्ति प्रभोरिवात्यन्तमयोग्या अपि योग्यताम् ॥[26]

आशीर्वचनाक्षेपस्योदाहरणं यथा—

गच्छ गच्छसि चेत् कान्त पन्थानः सन्तु ते शिवाः।

ममापि जन्म तत्रैव भूयाद्यत्र गतो भवान्॥[27]

कीदृशीयं चारुता पद्यस्यास्य यद्बलाद् मनोऽत्रैव रमते। त्वयि गते मम त्वदायत्तजीविताया मरणमवश्यम्भावि, मरणात्परतश्च पुनर्जन्मप्रसङ्गे यत्र भवदास्थितिस्तत्रैव जन्मशासे, येन भवद्दर्शन-जन्या तृप्तिरासाद्यतेति भावार्थः।

भाग्यस्यानुल्लङ्घनीयत्वं विश्वव्यापि भवतीति अर्थान्तरन्यासमुखेनेत्थं ब्रूते—

भगवन्तौ जगन्नेत्रे सूर्याचन्द्रमसावपि।

पश्य गच्छत एवास्तं नियतिः केन लङ्घ्यते॥[28]

भाग्यस्यातिक्रमणं केनापि कर्तुं न पार्यते। समर्थकार्थस्य विश्वव्यापित्वादयमर्थान्तरन्यास इति।

पयोमुचः परीतापं हरन्त्येव शरीरिणाम्।

नन्वात्मलाभो महतां परदुःखोपशान्तये॥[29]

अत्राप्यर्थान्तरन्यासरामणीयकमतिशयेन व्यज्यते।

विभावनाया उदाहरणे श्लोकचमत्कारो भूयान् दृश्यते। तद्यथा—

अनञ्जितासिता दृष्टिर्भ्रूरनावर्जिता नता।

अरञ्जितोरुणश्चायमधरस्तव सुन्दरि॥[30]

हे सुन्दरि! तव दृष्टिः अनाकलितकज्जला अपि श्यामा वर्तते। तव भ्रूः अनाकृष्टा अपि वक्रीभूता वर्तते, तवायमधरः रञ्जनद्रव्येणारक्तीकृतोऽपि रक्तकान्तिः विद्यते। अत्रासितत्वनतत्वारुणत्वरूपाणि कार्याणि अञ्जनावर्जनरञ्जनस्वरूपैः प्रसिद्धैः हेतुभिर्विना दर्शितानि स्वाभाविकत्वं व्यञ्जयन्ति।

अतिशयोक्त्यलङ्कारमित्थमुदाहरति ग्रन्थकारो दण्डी—

मल्लिकामालभारिण्यः सर्वाङ्गीणार्द्रचन्दनाः।

क्षौमवत्यो न लक्ष्यन्ते ज्योत्स्नायामभिसारिकाः॥[31]

अत्र ज्योत्स्नायाः श्वेतत्वं मल्लिकापुष्पाद्यभिन्नतया वर्ण्यमानं समधिकश्वेततया प्रतीयते इत्यति-शयोक्तिः। अत्र चन्द्रिकाया वर्णनमेवाभीष्टम्, चन्द्रिकाया श्वेतत्वं मल्लिकाकुसुमचन्दनादीनां श्वेताभया सह मिलतीति कृत्वा चन्द्रिकाया एव प्रशंसाऽत्र विहिता वर्तते।

हेतुरलङ्कारस्यास्मिनुदाहरणे श्लोकमसृणत्वं प्रसादगुणवेष्टितं हृदयावर्जकं प्रीतिकरञ्च वर्तत इत्युदारणं प्रदर्श्यते—

अयमान्दोलितप्रौढचन्दनद्रुमपल्लवः।

उत्पादयति सर्वस्य प्रीतिं मलयमारुतः॥[32]

गतोऽस्तमर्को भातीन्दुर्यान्ति वासाय पक्षिणः।[33]

उदाहरणेऽस्मिन् ज्ञापकहेतुरलङ्कारो विद्यते। इहापि श्लोकरमणीयता लोकोत्तराह्लादजनक-ज्ञानगोचरतेति। अस्फुटो वाक्यविन्यासः, सुललिता, मधुरिमा, वर्णसंयोजनञ्चामीषां पद्यानां सातिशयं वैशिष्ट्यमिति।

इतोऽपि द्वित्राण्युदाहरणानि दीयन्ते-

अनभ्यासेन विद्यानामसंसर्गेण धीमताम्।

अनिग्रहेण चाक्षाणां जायते व्यसनं नृणाम्॥[34]

अत्र विद्याभ्यासादीनां प्राग्भावो व्यसनोत्पत्तिं प्रति हेतुरिति प्राग्भावरूपो हेत्वलङ्कारः। इह कपाले घटो भविष्यति, इह तन्तुषु पटो भविष्यतीति प्रत्ययसाक्षिकः उत्पत्तेः पूर्वं कार्यस्याभावो यः स प्राग्भावः।

गतः कामकथोन्मादो गलितो यौवनज्वरः।

क्षतो मोहश्च्युता तृष्णा कृतं पुण्याश्रमे मनः॥[35]

अत्र कामकथादीनां पूर्वोत्पन्नानां ध्वंसाभावः पुण्याश्रमगमनं प्रति हेतुरिति। ध्वंसाभावरूपो हेत्वलङ्कारोऽत्र।

वनान्यमूनि न गृहाण्येता नद्यो न योषितः।

मृगा इमे न दायादास्तम्भे नन्दति मानसम्॥[36]

अत्र **अमूनि वनानि** स्वेष्टाशनादिविहराण्यपि न गृहाणि अर्थाद्दुःखातिरेकप्रदातृगृहभिन्नानि इत्येवमादिरूपेण वनगृहादीनामन्योन्याभावो मानसनन्दनं प्रति हेतुरिति अन्योन्याभावरूपो हेत्वलङ्कारः।

अत्यन्तमसदार्याणामनालोचितचेष्टितम्।

अतस्तेषां विवर्धन्ते सततं सर्वसम्पदः॥[37]

अत्र अविमृश्यकारिताया अत्यन्ताभावः सर्वसम्पत्तिवृद्धिं प्रति हेतुरिति अत्यन्ताभावरूपो हेत्वलङ्कारः।

उद्यानसहकाराणामनुद्भिन्ना न मञ्जरी।

देयः पथिकनारीणां सतिलः सलिलाञ्जलिः॥[38]

अत्र चूतमञ्जरीणामुद्भेदाभावस्याभावो विरहिणीनां मरणहेतुत्वेनोपनिबद्ध इत्यभावाभावरूपो हेत्वलङ्कारः।

काव्यादर्शस्य तृतीयपरिच्छेदे यमकालङ्कारस्य साङ्गोपाङ्गवर्णनमकारि कविनेह। यमकालङ्कार-निरूपणे महाकविदण्डिनः कारयित्री भावयित्री च प्रतिभा दृश्येते। यमकालङ्कारस्याहत्य पञ्चदशा-धिकत्रिशतानि भेदा भवन्ति।

पादचतुष्टयगतमव्यपेतमादिभागयमकमुदाहरतीत्थम्—

रमणी रमणीया मे पाटलापाटलांशुका।

वारुणीवारुणीभूतसौरभा सौरभास्पदम्॥[39]

अत्र **रमणी रमणी**, **पाटला पाटला**, **वारुणी वारुणी, सौरभा सौरभा** इत्येतेषु चतुर्ष्वपि चरणेष्वादिगताव्यपेतो यमकाऽलङ्कारो विद्यते।

वसन्ते नायिकादूती नायकं वक्ति—

सालं सालम्बकलिकासालं सालं न वीक्षितुम्।

नाली नालीनबकुलानाली नालीकिनीरपि॥[40]

सा अलं सालम्बम्बिकासालं सालं न वीक्षितुं न अलीन् आलीनबकुलान् आली नालीकिनीः अपि इति पदपाठः। अत्रापि यमकालङ्कारस्य सौन्दर्यं सहृदयहृदयानां प्रीतिदायकमिति।

महायमकस्येयं विच्छित्तिरत्रानुष्टुब्छन्दसा प्रकटिता दण्डिना—

समान्यासमान्या समान्यासमान्या।

स मा न यासमानया समानयासमानया॥[41]

समानया, असमानया, समानमासमानया, सः, मा, न, या, असमानया, समानय, असम, अनया इति पदच्छेदः।

केवलकण्ठ्यवर्णविन्यासादेकस्थाननियमोदाहरणमिदमत्रेत्थं प्रदर्श्यते—

अगा गाङ्गाङ्गकाकाकगाहकाघककाकहा।

अहाहाङ्क खगाङ्कागकङ्कागखगकाकक॥[42]

चतुर्वर्णनियममुदाहरतीत्थम्—

रे रे रेरूरुरूरोरुगागोगोगाङ्गगागगुः।

किं केकाकाकुकः काको मा मामामाममामम॥[43]

त्रिवर्णनियममुदाहरति—

देवानां नन्दनो देवो नोदनो वेदनिन्दिनः।

दिवं दुदाव नादेन दाने दानवनन्दिनः॥[44]

द्विवर्णनियमस्योदाहरणं यथा—

सूरिः सुरासुरासारिसारः सारससारसाः।

ससार सरसीः सीरी ससूरूः स सुरारसी॥[45]

एकवर्णनियममुदाहरति यथा—

नूनं नुन्नानि नानेन नाननेनाननानि नः।

नानेना ननु नानूनेनैनेनानानिनो निनीः॥[46]

अत्रेत्थमन्वयसरणिः— अनेन अननेन नः अननानि न नुन्नानि न, अनूनेन एनेन अनान्निनीः इनः ना अनेनाः न। अत्र केवलेन नकारेण निबन्धादेकवर्णनियमो बोध्यः।

इत्थं **शब्दार्थयोर्द्वयोर्गुणत्वे व्यापारप्राधान्ये काव्यधीर्भवेदिति** भट्टनायकवाक्येनात्र शब्दार्थयोर्द्वयोरप्यापूर्ववस्तुनिर्माणक्षमया प्रज्ञया अलोकसामान्यं किमप्यनिर्वचनीयं वस्तुतत्त्वं सहृदयाभिलषणीयचमत्कारसाररसनिःष्यन्दमानमभिव्यक्तं कविपुङ्गवेन दण्डिना।

सत्यमेवोक्तं श्रीमदानन्दवर्धनाचार्यपादैः विषमबाणलीलायाम्—

न च तेषां घटतेऽवधिः न च ते दृश्यन्ते कथमपि पुनरुक्ताः।

ये विभ्रमाः प्रियाणामर्था वा सुकविवाणीनाम्॥[47]

इदम्बादिवृत्तं मन्दामन्दमतीनां सर्वेषामपि हिताहितौपयिकबोधनक्षममनायासेनेति नात्र केषाञ्चिदपि शङ्काकणिकावसरः। तस्मादिदमवादि क्षेमेन्द्रेण पण्डितेन्द्रेण—

शास्त्रं कुर्यात्प्रयत्नेन प्रसन्नार्थमनुष्टुभा।

येन सर्वोपकाराय याति सुस्पष्टसेतुताम्॥[48]

तथ्यसूत्राणि—

1. ध्वन्यालोकः, 1/5
2. रघुवंशम, 14/70
3. गुरुमुखादधीतम्
4. सुवृत्ततिलकम्-2/4
5. काव्यादर्शः-1/1
6. काव्यादर्शः- भूमिकाभागः

7. तत्रैव- 1/4
8. तत्रैव- 1/6
9. तत्रैव- 1/7
10. महाभाष्यम्-पस्पशाह्निकम्।
11. काव्यादर्शः-1/8
12. तत्रैव- 1/9
13. तत्रैव- 1/10
14. सुवृत्ततिलकम्, 3/5
15. काव्यादर्शः-1/48
16. तत्रैव- 1/49
17. तत्रैव- 1/51
18. तत्रैव- 1/57
19. तत्रैव- 1/82
20. तत्रैव- 2/57-65
21. वैयाकरणभूषणसारः- निपातार्थविचारः
22. वाक्यपदीयम्
23. काव्यादर्शः-2/81
24. तत्रैव-2/90
25. तत्रैव-2/105
26. सुवृत्ततिलकम्- 3/9-10
27. काव्यादर्शः- 2/141
28. तत्रैव- 2/172
29. तत्रैव- 2/173
30. तत्रैव- 2/201
31. तत्रैव-2/215
32. तत्रैव- 2/236
33. तत्रैव- 2/244
34. तत्रैव- 2/247
35. तत्रैव- 2/248
36. तत्रैव- 2/249
37. तत्रैव- 2/250
38. तत्रैव- 2/251
39. तत्रैव- 3/18
40. तत्रैव- 3/34
41. तत्रैव- 3/71
42. तत्रैव- 3/91
43. तत्रैव- 3/92
44. तत्रैव- 3/93
45. तत्रैव- 3/94
46. तत्रैव- 3/95
47. **ण अ ताण घडइ ओही ण अ ते दीसन्ति कह वि पुनरुत्ता।**
    जे विब्भमा पिआणं अत्था वा सुकइवाणीणम्॥
    लोचनटीकायाम्
48. सुवृत्ततिलकम्- 3/6

सन्दर्भग्रन्थसूचिः—

1. काव्यादर्शः-आचार्यरामचन्द्रमिश्रः, चौखम्बाविद्याभवनम्, वाराणसी, 1958
2. काव्यादर्शः- पण्डितरङ्गाचार्यशास्त्री, भाण्डाकरप्राच्यविद्यामन्दिरमुद्रणालयः, पुण्यपत्तनम, 1938

3. ध्वन्यालोकः- आचार्यजगन्नाथपाठकः, चौखम्बाविद्याभवनम्, वाराणसी, 2011

4. रघुवंशम्-वासुदेवशर्मापणशीकरः, पाण्डुरङ्गजावजी, निर्णयसागरमुद्रणालयः, मुम्बई, सप्तमसंस्करणम्-1929

5. सुवृत्ततिलकम्-पण्डितब्रजमोहनझा, चौखम्बासंस्कतसीरिजऑफिस, वाराणसी, 1968

6. वृत्तरत्नाकरः-डॉ. आर्येन्द्रशर्मा, संस्कृतपरिषद्, उस्मानियाविश्वविद्यालयः, हैदराबाद, 1969

7. वैयाकरणभूषणसारः- कौण्डभट्टः, चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान, दिल्ली, 2017

8. वाक्यपदीयम्(ब्रह्मकाण्डम्)-भर्तृहरिः, चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी 2006

9. महाभाष्यम्- पतञ्जलिः, चौखम्बा कृष्णदास अकादमी, वाराणसी, 2008

भट्टिकाव्यस्य काव्यसौन्दर्यम्

डॉ. शिप्रा राय
अध्यापिका
संस्कृतविभागः, त्रिपुराविश्वविद्यालयः

महाकविभट्टिना रचितं काव्यं भट्टिकाव्यम् इति कथ्यते । रामायणस्य कथामवलम्ब्य भट्टिना काव्यमिदं विरचितम् । अस्मिन् काव्ये व्याकरणालंकारौ पाठकान् शिक्षयतः । भट्टिकाव्यं व्याकरण-काव्यमिति केचित् वदन्ति । कैश्चित् पण्डितैः व्याकरणमिति कथ्यते । मल्लिनाथेन भणितम् यत् काव्यमिदं उदाहरणकाव्यम् अर्थात् व्याकरणस्य विविधानां सूत्राणां प्रयोगो हि कवेः अभिप्रेतम् । व्याकरणकाव्यरूपेण ग्रन्थेऽस्मिन् व्याकरणस्य विविधानां सूत्राणां उल्लेखः क्रियते । व्याकरणशास्त्रस्य वर्णान् दृष्ट्वा सन्देह जायते यत् नीरसं जटिलं भयावयम् इदं काव्यम् । प्रकीर्णकाण्डस्य विभिन्नानां सर्गाणां नामानि यथा रामसम्भव-सीता-परिणय-रामप्रवास इत्यादयः । पुनः अधिकारकाण्डस्य विभिन्नेषु सर्गेषु कृत्प्रत्यय-स्त्रीप्रत्यय-आत्मनेपदविधान-षत्व-णत्वविधानां तिङन्तकाण्डे च लिङ्-लृङ्-लुट्-लट्-लोट्-लुट्-लृङादिविभक्तीनां प्रयोगः दृश्यते । व्याकरणस्य बहुविधप्रयोगसत्त्वेऽपि कविना काव्यस्यास्य द्वाविंशसर्गे कथितम् –

"व्याख्यागम्यमिदं काव्यमुत्सवः सुधियामलम् ।

हता दुर्मेधसश्चास्मिन् विद्वत्प्रियतया मया ॥"[1] इति

व्याख्यायोग्यमिदं काव्यम् अर्थात् व्याख्यायां कृतायां पण्डितवर्गेषु आनन्दम् उत्पादयति । पाण्डित्येन सह कवित्वस्य अपुर्व संमिश्रणं संघटते अस्मिन् काव्ये । महाकाव्यस्य सर्वाणि लक्षणानि काव्येऽस्मिन् परिदृश्यन्ते । भट्टिना विविधानां अलंकाराणाम् उदाहरणानाम् उल्लेखः क्रियते । यमकालंकारस्य प्रयोगः दृश्यते यथा –

"सरसां सरसां परिमुच्य तनुं पततां पततां ककुभो बहुशः ।

स-कलैः सकलैः परितः करुणैरुदितै रुदितैरिव खं निचितम् ॥"[2] इति

उपमालंकारस्य प्रयोगः दृश्यते यथा –

"रघु-तनयमगात्तपोवनस्थं विधृतजटाऽजिनवल्कलं हनूमान् ।

परमिव पुरुषं नरेण युक्तं सम-शम-वेशसमाधिनाऽनुजेन ।।"[3] इति

स्वभावोक्ति इति अलंकारस्य वर्णना दृश्यते निम्नलिखिते श्लोके -

"जलनिधिमगमन्महेन्द्रकुञ्जात् प्रचयतिरोहिततिग्मरश्मिभासः ।

सलिलसमुदयैर्महातरङ्गैरभुवनभरक्षममप्यभिन्नवेलम् ।।"[4] इति

छन्दश्शास्त्रेष्वपि महाकवेः भट्टेः पाण्डित्यं लक्ष्यते । तस्य काव्ये तेन षड्-विंशच्छन्दसां उदाहरणानि प्रदत्तानि । उपनिषत्- सांख्य-योगायुर्वेद-राष्ट्रनीति-सामाजिकनीतिषु तस्य गभीरपरिचयः आसीत् । काव्यस्य त्रयोदशसर्गः 'भाषासम' इति नाम्ना व्यपदिश्यते । अस्य सर्गस्य प्रथमाश्लोके मल्लिनाथकृतटीकायां एवं दृश्यते –

"अथास्मिन् सर्गे भषासङ्करस्यापि चमत्कारकारितया काव्येऽलङ्कारत्वेन तन्निवध्नन् अपभ्रंशादीनां तथा प्राकृतभेदेषु च देशितद्भवयोश्च संस्कृते समावेशासम्भवात् तत्समाख्यभेदाश्रयणेन भाषासमाख्यं शब्दचित्रमाधुर्यगीत्याख्येन मात्रावृत्तेनाह चार्वित्यादि।" सर्गेऽस्मिन् भट्टिः न केवलं वैयाकरणः, अपि तु एकः भाषाविद् महाकविश्च । भट्टिना स्वयमेव वर्णितम् –

"दीपतुल्यः प्रबन्धोऽयं शब्दलक्षणचक्षुषाम् ।

हस्तामर्ष इवान्धानां भवेद् व्याकरणादृते ।।"[5] इति

व्याकरणदीपं विना काव्यसौन्दर्यं न बर्द्धते । भट्टिना तत्कृते काव्यग्रन्थे सुनिपुणरूपेण वैदर्भीरीतेः प्रयोगः कृतः । प्रकाशस्य सावलीलता , भाषायाः स्वच्छता च तस्य काव्ये परिदृश्यते । अवान्तरविषयबाहुल्येन तस्य काव्यग्रन्थः न भाराक्रान्तः । रसवर्णनायामपि महाकविभट्टि सुनिपुणः आसीत् । रौद्रभयानकरसवर्णनायां रूढशब्दाः आश्रिताः कविना । शब्दनिर्वचनकौशलं, दुर्लभशब्दानां प्रयोगः, नवीननवीनशब्दानां संयोगश्च , कदापि विषयवस्तुना सह असंगतिं न सृजति । विषयवस्तुवर्णनप्रसङ्गेनैव विचित्राणां धातूनां प्रयोगः कृतः । तथापि भट्टिप्रसङ्गेनैव इदं वाक्यं न प्रयुज्यम् यत् व्याकरणपाठदानं नासीत् तस्य मूलं लक्ष्यम् ।

भट्टिकाव्ये काव्यस्य भावप्रवाहः कुत्रापि न व्याहतः । अनर्थोदाहरणबाहुल्येन तस्य काव्यं न भाराक्रान्तम् । स समग्रव्याकरणशास्त्रं कतिपय-अधिकरणैः विभक्तम् । भट्टेः कविप्रतिभा

काव्यस्यास्य द्वितीयसर्गे शरद्वर्णनायां, दशमसर्गे अलंकारवर्णनायां च विकसिता । अपि च विविन्नेषु सर्गेषु नगर-ऋतु-प्रभात इत्यादीनां वर्णना कृता । शरद्वर्णनायाः उदाहरणं यथा –

"दत्तावधानं मधुलेहिगीतौ प्रशान्तचेष्टं हरिणं जिघांसुः ।

आकर्णयन्नुत्सुकहंसनादान् लक्ष्ये समाधिं न दधे मृगावित् ।।"[6] इति

अपि च –

" न तज्वलं यन्न सुचारुपङ्कजं न पङ्कजं तद् यदलीनषट्पदम् ।

न षट्पदोहसौ न जुगुञ्ज यः कलं न गुञ्जितं तन्न जहार यन्मनः ।।"[7] इति

समुद्रवर्णना यथा दशमसर्गे –

"न भवति महिमा विना विपत्तेरवगमयन्निव पश्यतः पयोधिः ।

अविरतमभवत् क्षणे क्षणेऽसौ शिखरिपृथुप्रथितप्रशान्तवीचिः ।।"[8] इति

एतादृशानां मधुरश्लोकानां व्यवहारः भट्टिकाव्ये सर्वत्र परिदृश्यते । उत्प्रेक्षा – उपमा – रूपक-स्वभावोक्तिप्रभृतीनाम् अलंकाराणां वैचित्र्यं तस्य काव्ये सर्वत्र चन्द्रमा इव शोभते । काव्यस्यास्य द्वितीयसर्गे ग्राम्यजीवनस्य वर्णना अतीव सावलीलभाषया कृता । उदाहरणं यथा –

"विवृत्तपार्श्वं रुचिराङ्गहारं समुद्वहच्चारुनितम्बरम्यम् ।

आमन्द्रमन्थध्वनिदत्ततालं गोमाङ्गनानृत्यमनन्दयत्तम् ।।"[9] इति

श्लोकमिदं संलक्ष्य कैश्चित् समालोचकैः भट्टिकाव्यं काव्यकारेण व्याकरणम् (Poetical Grammar) इति कथ्यते , विरोधितया वा कैश्चित् पण्डितैः कथ्यते यत् इदं काव्यं व्याकरणाकारेण काव्यम् (Grammatical Poem) । व्याकरणस्य सूत्राणां संज्ञा न निरूप्य केवलं तेषा संज्ञाः उदाहरणरूपेण बोधयति । आलंकारिकसम्मतं सर्वविधं काव्यलक्षणं भट्टिकाव्ये स्थितम् । भट्टिकाव्यं व्याकरणशास्त्राकारेण काव्यम् इति न उचितम् । काव्यसौन्दर्यम् अत्र गृहीतम् । व्याकरणस्य प्रयोगबाहुल्यं केषुचित् क्षेत्रेषु काव्यस्य

स्वाभाविकीं गतिं नष्टं करोति इति सत्यं तथापि व्याकरणस्य विशिष्टं प्रयोगं कवेः प्रकाशभङ्गिना सह काव्यसौन्दर्यं वर्द्धयति । अतः भट्टिकाव्यम् उत्कृष्टं काव्यमेकं इत्यत्र नापि सन्देहः । यत्र कविना व्याकरणशृङ्खला मुक्ता तत्र तस्य कविप्रतिभा स्फुरिता । द्वितीयसर्गे यथा –

"लतानुपातं कुसुमान्यगृह्णात् स नद्यवस्कन्दमुपास्पृशञ्च ।

कुतूहलाच्चारुशिलोपवेशं काकुत्स्थ ईषत् स्मयमान आस्त ।।"[10] इति

वक्रोक्तिप्रयोगेनापि कवेः पाण्डित्यं प्रकटितम् । आशीर्नमस्क्रियावस्तुनिर्देशविधं त्रिविधप्रकारकं मङ्गलाचरणं भट्टिकाव्ये परिदृश्यते । कवेः नामानुसारेण भट्टिकाव्यम् इति काव्यस्य नामकरणं कृतम् । यदि रावणवधं, रामचरितं, राममहाकाव्यं वा इति रूपं गृहीतं तत्रापि विषयवस्तु एव अवलम्ब्यते ।

उपसंहाररूपेण एवं कथ्यते यत् भट्टिकाव्यं न उदाहरणकाव्यम् । काव्येऽस्मिन् कविप्रतिभायाः परिचयः ज्ञाप्यते । तस्य कृतित्वं यत् तेन कस्यापि कवेः रचना न अनुकरणीकृता । स्वप्रतिभाबलेनैव व्याकरणस्य उपयोगः काव्यरसास्वादनस्य आनन्दः सृजति। काव्यस्य आवेदनं सहृदयहृदयग्राही । अस्य काव्यस्य त्रयोदशसर्गः संस्कृतप्राकृतभाषयोः मिश्रणकाव्यरूपेण गृहीतम् । प्राचीनटीकाकारैः भट्टिः महाकवि इति स्वीक्रियते तस्य काव्यं च महाकाव्यं इति कथ्यते । अतः कथ्यते यत् – भट्टिकाव्यस्य काव्यसौन्दर्य्यं अतुलनीयम् । डक्टर-कीथ महोदयेन अवदत् –

"Bhatti's poem, a lamp in the hands of those whose eye in grammar, but a mirror in the hands of the blind for other, is essentially intended to serve the double plan of describing Rama's history and of illustrating the rules of grammar."[11] इति शम् ।

---

1 भट्टिकाव्यम्, २२.३४
2 भट्टिकाव्यम्, १०.४
3 भट्टिकाव्यम्, १०.३१
4 भट्टिकाव्यम्, १०.५२
5 भट्टिकाव्यम्, २२.३३
6 भट्टिकाव्यम्, २.७

7 भट्टिकाव्यम्, २.१९
8 भट्टिकाव्यम्, १०.६३
9 भट्टिकाव्यम्, २.१६
10 भट्टिकाव्यम्, २.११
11 A History of Sanskrit Literature , page. 116

<u>सहायकग्रन्थाः</u>

1. संस्कृतसाहित्यसम्भार (भट्टिकाव्यम्), नवपत्रप्रकाशन, कलकाता ।
2. भट्टिकाव्यम्, भट्टिः, सं. डॉ. अनिल चन्द्र वसु, संस्कृत बुक डिपो, कलकाता, तृतीय संस्करण, 2005
3. A History of Sanskrit Literature , A.B. Keith, Motilal Banarsidass Publication Private Limited, Delhi, First Indian Edition, Delhi, 1993

TITLE : **OBSCURITY AND INTERPRETATION OF TRANSCENDENTALISM IN WALT WHITMAN'S POEM**

"THE CABINED SHIPS OF SEA"A STRUCTURALIST PERCEPTION

AUTHOR : Kishore A.P

Assistant Professor of English, Seshadripuram Degree College, Mysuru – 01 E-mail: kishore.a.prakash@gmail.com

Abstract

The paper seeks to delve in to the mystery that lingers in Walt Whitman's work. The cabined ships of sea'. The poem was published in the anthology of poems entitled Leaves of Grass. The collection of poems was first published in 1855.Other poems in the collection are mysterious indeed. This particular piece of work has a powerful speech blend with transcendentalism and mystery. Both are in fact one. Another worthwhile aspect is how the theory of structuralism and Transcendentalism are interwoven. It looks in to the issue of syntax, vocabulary, meanings derived from the words used in the poem thereby arriving at a conclusion that the linguistic structure bore philosophical elements as well. It has been found out that the linguistic elements indeed have a profound impact on moulding ideologies. Transcendentalism is a philosophical way of thinking, which gives more emphasis to individualism and emphasizing the importance of the nature. These elements are inherent in the poetical work of Walt Whitman. He was deeply influenced by the works of Thoreau and Emerson; two prominent figures in American transcendentalism. The Method adopted to study the research topic is structuralism. This literary theory posits three aspects, viz; Interpretation (Hermeneutics), correlation of other

ideologies to say, how the poem is relational to transcendentalism and how syntactical elements culminates to the formation of philosophical notions inherent in the poem. The theory of structuralism postulates the relational and interconnection of two ideas. Structuralism perceives everything relational, there is nothing called 'stark distinction', The paper tries to establish that in the realm of hermeneutics: poetical works are interpreted using the frame work of structuralism. The word 'obscure' delineates the notion of mystery. Analyzing Whitman's poem takes us to nether world, a world of mystery and fantasy unlike the earthly world. The linguistic components culminate in this regard. Thus, this paper tries to find out the philosophical overtone through the method of the theory of structuralism. A similar method is being incorporated in analysing the Obscurity and Interpretation of Transcendentalism of Walt Whitman's poetry where , "The Cabined ships of Sea " based on Structuralism , Hermenuetics , Mimansa and Indology can be brought into consideration.

Key words : Hermeneutics, Struturalism, Mimansa and Indology.

Funding : No funding received.

Co – Authors : No Co- Author

The beauty and values enshrined in the poem 'In cabined ship at sea', penned by acclaimed American poet , Walt Whitman[1819-1892] indeed made a mark on the readers mind. The lines are captivating, takes reader to another dimension. The word 'obscurity' pervades from the beginning till the end. "Obscure" is synonymous with Whitman's sense of poetry. His poem never lauded materialistic achievements, but stressed the significance of soul. In his preface to 1855 edition of his magnum opus Leaves of grass he stated about significance and vitality of

soul. He says: 'The largeness of nature or nation were monstrous without corresponding largeness and generosity of the spirit of the citizen. Not nature nor swarming states, nor streets and steamships, nor prosperous business, nor farms, nor capital, nor learning may suffice for the ideal man.......a live nation can always cut a deep mark and can have the best authority the cheapest namely from it's own soul'(Whitman502).It is evident from his quote that Materialism is banned from the vicinity of his poetry and give much importance to spiritualism, the soul. In this regard he emphasized the characteristic of an ideal America(The nation), it constitutes the spirit not materialism(Contradicted to Karl Marx his contemporary).This astounding poem throws light aspirations of sailors, their experience while sailing and their reminiscence of the land. Every word in the line of the poem has a rendition of mystery. Words like "Cabined ships" , "sea","ether","pulsation", "dense", "buoy"' are indeed shrouded in mystery. Even lines like:

"Or some bark buoyed on the dense marine..........

the vague and vast suggestion of the briny world"

These lines suggest the mystery that conceals in every word. A poet who tends towards nature is rather bizzare. Walter Whitman is one chief advocates nature. The idea of the paramountancy of the nature stemmed from romanticism as well as Transcendentalism. The genesis of the intellectual thought called Transcendentalism is attributed to the works of American philosophers Ralph Waldo Emerson and Henry David Thoureau.The former cast deep influence over Whitman. It is widely believed that the "leaves of Grass" were published at the instance of Emerson. Transcendentalist thought are predominant in USA prior to civil war. It became the norm of American culture for a decade. It reached zenith during 1840-1860.Eminent literary figures of the age professed the ideology of transcendentalism.MH Abrams, American literary

critic opined: 'Transcendentalists were grounded in feeling and intuition……an ethics of individualism that stressed self- trust, self-reliance and self-sufficiency"(Abrams410).Elements of this opinion is echoed in Whitman's poetry. Being one of the poems in the anthology Leaves of grass, individualism is highly resonated throughout the lines.

Another noteworthy aspect is the bridge between structuralism and Transcendentalism. This discipline of literary theory never emphasis the importance of text. It denies the meaning inherent in text, but assimilates foreign elements as well. A foreign element refers to the factors exterior of the text. For instance, to study a piece of work never focus the text itself a reader should consider certain factors such as : context and genres. This is the nub of structuralism. This proposition applies to the reading of Cabined ship at sea. The poem can be interpreted as man's quest for triumph. There are certain sign that denotes this idea. Consider the word ocean. As structuralists perceive there is no inherent meaning (Conventional meaning) in a word. Man creates meaning hence it is conventional. But the Sausseranian thought compel us to think differently. The word ocean has different meaning. The conventional meaning of ocean is a body of water. Ocean signifies the color blue. Another implication of the term is vast or wide. Consider one of the lines of the poem' the boundless blue on every side expanding'. It's an attribute to Ocean. Another instance is the usage of the phrase' lone bark'. Bark is a translated from the French word Barque which denotes a ship or a vessel. Astounding fact is the translation displaces idea. Despite considering theme as an example of homophone, it is important to look at meanings likely to be interchanged. Bark in English refers to a loud noise, the constituent part of the tree as well. Perception varies; reader may imagine that object as a piece of wood floating over the water. In fact vessels of Whitman's times are made of wood. He might consider the vessel as piece of wood. The bark indeed attributed to wood .Structuralism unearths truth in a

different manner. It comes under the broader realm of the Hermeneutics. Another aspect to ponder is the contrasts and their cultural significance (as espoused by French structuaralist, Roland Barthes). Barthes mentions the cultural code. Cultural code is one of the classifications made to analyze the story. In this respect, individualistic text-centered approach is of secondary importance, but assessment of text is done on the basis of larger context, generalized conception, precisely. Consider the following lines:

"Boundless vista and the horizon far and dim are all here

And this is ocean's poem."

As mentioned earlier ocean denotes the meaning vast .In this regard, meaning of the line is modified .It is interpreted in both way and using different ideologies through generalizing them. Relating with the realm of philosophy, the above lines are interpreted as life vast and dim. The word" Dim" has negative connotation also indicate obscure elements of the poem. Another rendition of these lines is the nature. Word such as Vista and horizon denotes nature. Thus a reader can assume the intention of the reader as well. Stereotype is another essential feature of cultural code. There is a speck of wilderness in the poem as well. For instance. Lines such as:

"Bear fort to them folded my love (dear mariners for you I fold it here in every leaf)………

Spread your white sails, my little bark athwart."

These lines are rather obscure and have negative connotation. Henceforth these lines are mysterious indeed. Readers can derive any meaning out of it. They alter the very structure of this line as well.

Another significant aspect is how structuralism pave the way for Transcendentalism in relation to the poem? Structuralism, being interpretative in nature changes the inner meaning of the text and brings forth new meaning to the text. The poem indeed has philosophical elements and the altered premise of the poem is to seek the truth. Author intends the tone and tenor of the poem in different perspective. Words such as 'faith', 'destiny' words that delineates nature like Ocean, sky, waves, land as well indicates transcendentalist elements. Sometimes the reader may feel that Whitman is absorbed in nature. This is the essence of Transcendentalism. Structuralism and transcendentalism has similar tone and tenor. Transcendentalism has affinity towards nature. The shrill of nature echoes in the poem. Even nature has life .The figure of speech used in the poem is personification. Personification gives human attributed to non –living object.

In the end, it is possible to perceive a poem in a structuralist way of thought. It unravels truth and highlights concealed secrets. It is interpretive in nature and derive a different proposition.

Critical Appreciation

Mimansa and Vedic Hermenuetics dealt with Vedanta and Upanisads can form a foreground principles in analysing poetry, where Indology can play a crucial role .

A possible analysis based on structuralism and founding text of Mimamsa and it's principles can develop a , historically and philosophically influenced understandings of poems. A similar method is being incorporated in analysing the Obscurity and Interpretation of Transcendentalism of Walt Whitman's poetry where , "The Cabined ships of Sea " based on Structuralism , Hermenuetics , Mimansa and Indology can be brought into consideration.

Vedic hermeneutics perceptions in the critical interpretation of text leads to it's origin on Vedas, which are inturn based on well known Hindu texts in the filed . Top hermeneutic school,

Mimansa and it's percetion of Dharma and way of life has its own sensibilities in Vedic understanding through Hermenuetic school. Mimamsa and the critical works on Mimansa by well known authors are quite valuable in developing a comparative study of poems using structuralism and Indology and Hermenuetics.

WORKS CITED

- Barry, Peter, Beginning Theory.3rd ed., Viva books, 2013
- Whitman, Walt, Leaves of Grass.1st ed., Alma books, 2019
- Abrams, M H., and Geoffrey Galt Harpham.A Glossary Of Literary Terms.11th ed., Cengage,2019
- Hiriyanna, M. (1995). The Essentials of Indian Philosophy. Delhi: Motilal Banrasidass. ISBN 81-208-1330-8.
- Jaimini: Mimamsasutra at Sansknet project Archived 2007-06-09.

समाजे राष्ट्रनिर्माणे च नारीणां योगदानम्

डा0 पूनम सिंह
एसोसिएट प्रोफेसर
संस्कृत विभाग,
डी0ए0वी0 पी0जी0 कालेज, वाराणसी।

मायकल्पितप्रपञ्चसमूहे नामरूपात्मके जगति प्रादुर्भूतानां जनयुजाणां महत्वं मातृशक्तीनां प्रथमशिक्षिकाणां नारीणां पुराकाले वैदिककाले, स्मृतिकाले रामायणमहाभारतादिकाले च सर्वतः गौरवास्पदमासीदिति सर्वजनीनमेतत्। महाभारतेऽप्युक्तमस्ति–

नास्तिमातृसमः शिक्षकः कोऽप्यन्यः इति।

अथ च **"यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः (मनु. 3.56)**

सैव परिवारकार्यसञ्चारिणीति शब्दवाच्यतां लभते यतोहि अनया परिवारे सामञ्जस्यं सौहार्दञ्चोत्पद्यते

ता एव भक्तिविनम्रताकर्तव्यपरायणत्वेन समाजस्य राष्ट्रस्य वा उत्तरदायित्वं निर्वहन्ति।

संसारेऽस्मिन् मातैव सा शक्तिः या विनय – माधुर्यशीला, ममतामूर्तिः, क्षमाप्रवणा, स्नेहसिक्ता, समाजनिर्मात्री, राष्ट्रनिर्मात्री चास्तीति। यतोहि सा स्नेहं संचारयति, सद्भावान् आविर्भावयति, दुर्भावान् दमयते विनयं प्रश्रयति, शीलं सम्पोषयति येन कथमन्य समाजस्य राष्ट्रस्य वा निर्माणं मुक्तवातावरणे भवितुमर्हतीति

वेदादिषूपनिषत्सु धर्मशास्त्रेषु च मातृमहत्त्वं गौरवं चानेकधा प्रतिपाद्यते यजुर्वेदे माता पवित्री शोधिका च प्रोच्यते। **आपो अस्मान् मातरः शुन्धयन्तु (यजु0 4.2)**

तैत्तिरीयोपनिषदि **मातृ देवो भव (तै0 9.99.2)** इति अनुशिष्यते। साम्प्रतं स्त्री शिक्षा प्रतिदिनं वर्धते एव। प्रतिदिनं सहस्रशो नार्यः ज्ञान–विज्ञान–कलासंकाये उत्कृष्टोपाधिभिः विभूष्यन्ते। ताः शिक्षिता नार्यो विज्ञानक्षेत्रे, व्यवसायक्षेत्रे व्यापारवाणिज्यसम्बन्धेषु कार्येषु महती क्षमता द्योतयन्ति प्रशासनसम्बद्धेषु अन्तरिक्षयानेष्वपि तासाम् उपस्थितिः न कस्य मनः आश्चर्यचकितं कुर्यात्।

शिक्षणकार्ये, चिकित्साक्षेत्रे, सेवाक्षेत्रे, प्रसाधनकार्येषु च नार्यो विशेषरूपेण अधिकं साफल्यं लभन्ते। सूचनाप्रौद्योगिक्यां, टेलीफोन–तार–नावरलेरा–प्रभृतिषु संचारमाध्यमक्षेत्रेषु नार्यः पुरुषापेक्षया आधिक्यं भजन्ते। संगणकस्य (कम्प्यूटरस्य) उपयोगः साम्प्रतं प्रतिगृहं प्रतिकार्यालयं चानिवार्यत्वं धत्ते। तत्र नार्यो विशेषरूपेण साफल्यं लभन्ते अतस्तासाम् एतादृशेषु उद्योगेषु प्रवेशं विशेषरूपेण विधीयते बीमा–बैंकिंग–शेयर–प्रभृतेषु उद्योगेष्वपि महिलानाम् आधिक्यं संलक्ष्यते।

यदि कार्यक्षमता दृष्ट्या विचार्यते तर्हि एतद् वक्तुं पार्यते यत् स्त्रियोऽपि पुरुषवत् सर्वं कार्यालयीयं कार्यम्, विज्ञानसंबद्धकार्यम्, अनुसन्धानकार्यम् व्यवहारिकं च कार्यं कर्तुं क्षमाः सन्ति।

यदि सर्वकारेण तासां प्रतिभा–प्रकाशनार्थं सहयोगः क्रियते, तर्हि ता व्यवहारकार्ये नूनं साफल्यं लप्स्यन्ते।

विषयस्यास्य गाम्भीर्यविवेचनायाः पूर्वमस्माभिरवश्यमेव विचारणीयं यत् कस्तावत् समाजः? किं तावद् राष्ट्रं? कीदृशं योगदानं तयोः निर्माणे?

कस्तावत् समाजः?

सामान्यतया समाजशब्दस्य प्रयोगः व्यक्तीनां समूहे भवति, अथ च कस्यापि संगठितासंगठितसमूहस्य कृतेऽपि समाजशब्दस्य प्रयोगः जनैः क्रियते यथा आर्यसमाजः,

ब्रह्मसमाजः, प्रार्थनासमाजः, हिन्दूसमाजः जैनसमाजः, विद्यार्थीसमाजः, महिलासमाजश्च। साधारणतया अस्CEचारसौ अर्थः विभिन्नैः पुरुषैः स्वविचारेण प्रस्तुतः। केषाCEचद् मते संस्थारूपार्थे भवति। अत एव कारणात् समाजस्य मौलिकार्थे निश्चिततायाः अभावो दृश्यते विभिन्नैः समाजवैज्ञानिकैरपि अस्य मौलिकार्थः स्वविचारेण देशकालपरिस्थित्यानुसारेणोपदर्शितः।

अस्योदाहरणं तावद् समाजशास्त्रिणा समाजस्य प्रयोगः व्यक्तीनां समूहे कृतः। मानवशास्त्रिणा आदिमसमुदायार्थे अस्य प्रयोगोपदर्शितः। अर्थशास्त्रिणा आर्थिकक्रियासम्पन्नकर्तॄणां व्यक्तीनां समूहे कृतः तस्मादिदमवबुद्ध्यते यत् अस्य व्याख्या, परिभाषा, अर्थश्च देशकालपरिस्थित्याऽपि भवितुमर्हतीति।

किं तावद् राष्ट्रम्

कस्यापि देशस्याध्यात्मिकी मानसिकी च विभूतिः तस्य देशस्य संस्कृतिः भवति। भारतीयानां सफलमानसिकनिधेः अभिव्यक्तेर्नाम भारतीयसंस्कृतिरस्ति। एषा संस्कृतिः भारतीयजनतायाः विविधसाधनानां सुन्दरतमा परिणतिः अस्ति।

राष्ट्रस्य निर्माणम् उन्मुक्तवातावरणे अभवत् वैदिककालस्य प्रबुद्धाः ऋषयः तथा च प्रबुद्धाः मनीषिणः राष्ट्राय दिव्यस्वरूपं प्रदत्तवन्तः।

तस्मात् कालादेव भारतीयैरस्य बहुविधोविकासो विहितः। समन्वयस्य भावना राष्ट्रस्य प्रमुखा भावना, अनया भावनया एव इदं राष्ट्रम् अनेकशः राष्ट्रेभ्यः भिन्नमस्ति। भारतस्य धार्मिक–ग्रन्थेषु समन्वयभाव–विषये ध्यानमतीव वैशिष्ट्यं वर्तते।

भारतीयाः मनीषिणः जीवनस्य विविधक्षेत्रेषु सर्वदा समन्वयं कर्तुं प्रयासमकुर्वन्। समन्वयबुद्धेः प्रमुखाधारः आध्यात्मिकता अस्ति। इयमेव राष्ट्रस्य प्रधानतत्त्वमपि विद्यते।

यस्तु सर्वाणि भूतानि आत्मन्येवानुपश्यति।

सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजिगुप्सते।। ईशा 6

एतस्याः आत्मभावनायाः आधारेणैव इदं राष्ट्रं विविधक्षेत्रेषु समन्वितं विद्यते। वैदिकदेवतावादस्य मूलेऽपि एषैव समन्वयभावना दृष्टिगताऽस्ति राष्ट्रमिदं सर्वेषु राष्ट्रेषु श्रेष्ठं वर्तते।

समाजनिर्माणे योगदानम्

अधुना नारीणां यस्तावद् अधिकारः वर्त्तते तासामधिकारे ह्रासो दरीदृश्यते, येन समाजशक्तेः विघटनं भवति यतोहि नार्य एव समाजनिर्मात्र्यो भवन्ति। अद्य खलु बालिकाः सर्वेषु क्षेत्रेषु पुरुष इव कार्यं कुर्वन्ति तासां सम्मानोऽपि दृश्यते किं बहुना तासु कार्यक्षमतायाः आधिक्यमपि दृश्यते ज्ञायते च। यथा–क्रीडादिषु क्षेत्रेषु पी०टी० उषा, सानिया मीर्जा, साइना नेहवाल इत्यादिभ्यः भारतस्य ख्यातिः कीर्तिः गुणश्च संप्रकाशते। अथ च समाजसेवायां "मदर टेरेसा" तथा "मेधा पाटेकर" इत्यादीनां नाम उल्लेखनीयं वर्तते।

भारतीयमूलस्य निवासिन्यौ "कल्पना चावला" सुनीता विलियम्स द्वे नार्यौ अन्तरिक्षक्षेत्रे ख्यातिं स्वीकृत्य न केवलं समाजस्य निर्माणे अपितु राष्ट्रस्य निर्माणेऽपि सहयोगं प्रदत्तवत्यौ। पण्डितारमाबाई, लक्ष्मीलाकर, रानीलक्ष्मीबाई वीराङ्गनाश्चोऽपि समाजस्य निर्माणे सहयोगः अत्युत्तमं योगदानं च दृश्यते ताः स्वकार्यक्षमतया अप्रतिमशक्त्या समाजस्य परिमार्जने अप्रतिमानिष्ठाः प्रदर्शितवत्यः। अथ च प्रायशः एकशताब्दीपूर्वं नारी–स्वातन्त्र्यस्य स्वायत्ततायाश्च आन्दोलनं प्रारब्धम्।

एतस्य आन्दोलनस्य प्रवर्तकाः मुख्यत्वेन सन्ति स्वामी दयानन्दः सरस्वती, राजाराममोहनरायः, महात्मागान्धी, रवीन्द्रनाथठाकुरप्रभृतयः। एते प्रगतिशीलविचारधारायाः

समर्थका आसन्। नार्यः सुशिक्षिताः स्युः, समाजे तासां स्थानाम् आदरास्पदं भवेत्। तासु अन्धविश्वासादयः कुप्रवृत्तयः निरस्ता भवेयुः, तासु जागरणं स्यात्। ताः गृहकार्येण समवेत बाह्यकार्येषु, शिक्षाक्षेत्रे, व्यापारक्षेत्रे, अन्येषु शिल्पकलादि–कार्येषु च दक्षा भवेयुः।

एतेषां महापुरुषाणां प्रयत्नेन सती–प्रथा, बहुविवाह प्रथा, बाल–विवाहप्रथा प्रभृतयः कुप्रथाः समाप्तप्राया एव।

एतैः कृतभूरिप्रयासैः परिमार्जिते समाजे एताः नार्यः आगत्य समाजस्य राष्ट्रस्य च दिव्यस्वरूपं प्रदर्शितवत्यः।

सुप्रसिद्धा समाजसेविका रोमन् क्लाथेलिक् सम्प्रदायस्य सन्यासिनी मदरटेरेसा इति नामधेया काचन नारी आसीत्।

1950 तमे संवत्सरे "मिशनरीस् आफ् चारिटि" नामकसेवासंस्थायाः स्थापना कलकत्तानगर्यां स्थापितवती।

अस्याः संस्थायाः केन्द्राणि आभारते दृश्यतेऽस्माभिरिति। एतेषु केन्द्रेषु अनाथेभ्यः, अस्वस्थेभ्यः, दरिद्रेभ्यः च सर्वविधव्यवस्था कल्पिता अस्ति 45 वर्षाणाम् अपेक्षया अधिककालम् एषा सेवा कृतवती। दीनेषु देवं भावयन्ती सा सेवां कुर्वती च जीवितवती। विश्वे 27 देशेषु 600 शताधिकाः अस्याः सेवासंस्थायाः सेवानिरताः सन्ति। विरक्ताभ्यः महिलाभ्यः "मिशनरीस् आफ चारिटिस्" संस्था कल्पिता आसीत् 4000 सहस्राधिकाः संख्यकाः सेविकाभ्यः सेवानिरताः सन्ति। न केवलं महिलानां कृते किन्तु पुरुषाणां कृतेऽपि 1962 तमे संवत्सरे "मिशनरि ब्रदर्स आफ चारिटि" इति संस्था संस्थापितवती तेरेसा 1977 तमे संवत्सरे रोमदेशे "ब्रदर्स आफ दि वर्ल्ड" नामक संस्था स्थापितवती अनाथशिशूनां रक्षणाय "शिशुभवनम्" नामकसंस्थामारब्धवती। तेन तासां समाजनिर्माणे योगदानं सुतरां दृश्यते।

23 अप्रैल 1858 महाराष्ट्र–प्रान्ते प्रादुर्भूतवती पण्डितारामाबाई नामधेया भारतीय ईसाईसमाजसुधारिका एका अन्यतमा सामाजिककार्यकर्त्री आसीत्।

नारीणामुत्थानाय न केवलं भारतस्य अपितु "इंग्लैंड" देशस्यापि यात्रा 1881 तमे संवत्सरे कृतवती तस्मिन् "आर्य महिला सभा" या: संस्थापना अपि सŒजाता। अथ च वैदिकसाहित्यस्य जगति ब्रह्मवादिन्यः विदुष्यः गार्गी इति नाम बहुप्रसिद्धम्। एतस्याः पितुः नाम वचक्नुः। एतस्य पुत्री इति कारणेन एतस्याः वाचक्नवी इत्यपि नामस्ति।

एतस्याः याज्ञवल्क्येन सम्वादः सŒजातः स संवादस्तावद् अवगीति–ध्वंण याज्ञवल्क्येन सह वादं कर्तुम् आरब्धवती। भगवन्, एतानि सर्वाणि पार्थिववस्तूनि जले सन्ति किंतु जलं कस्मिन् अस्ति? इति पृष्टवती। जलं वायौ सम्मिलितमस्ति याज्ञवल्क्यः उत्तरं दत्तवान्। एवं वादः प्रतिवादो: वायोः, आकाशस्य, अन्तरिक्षस्य, गन्धर्वलोकस्य, आदित्यलोकस्य, चन्द्रलोकस्य, नक्षत्रलोकस्य, देवलोकस्य, इन्द्रलोकस्य, प्रजापतिलोकस्य विषये अभवत्। प्रश्नोत्तराणि अभवत्। याज्ञवल्क्यः तासां प्रश्नानां समुचितमुत्तरं ददाति स्म।

तेन तयोः संवादेनोदयायाति यत् नार्यः पुरुषाः च भयमुक्ता जिज्ञासायुक्तेन प्रश्नाः करोतु येन आनुरिकतायाः आत्मिष्ठतायाश्च विकासः स्यात् तदा समाजस्य कृते नवीनं नूतनं च ज्ञानमायाति तेन न केवलं समाजस्य निर्माणमपितु राष्ट्रस्यापि निर्माण भविष्यतीति नायं सन्देहः।

ANALYSIS OF THE NYĀYA-VAIŚEṢIKA THEORY OF RĀMAKṚṢṆA BHAṬṬA'S TARKACANDRIKĀ WITH SPECIAL REFERENCE TO SAMAVĀYA

Kushal Kumar Khajanchi

Abstract:

Samavāya are the sixth and final substance in the list of substances of the Vaiśeṣika tradition. Samavāya is a type of relationship. In addition to Samavāya, the Nyāya-Vaiśeṣika school acknowledges Saṁyoga, Svarūpa etc. In this article, the topic of Samavāya is a special matter of Rāmakṛṣṇa Bhaṭṭa's Tarkacandrikā. The discussion of the indication, characteristic, examples etc. can be seen in his text. Although Ācārya Viśwanātha has objected to the unity of the Samavāya, such objections are not found in the writings of Rāmakṛṣna Bhaṭṭa. Tarkacandrikā written by Rāmakṛṣna, is a compendium on the philosophy of Nyāya-Vaiśeṣika. The author discusses the various decisions of the theory of Nyāya-Vaiśeṣika philosophy from his own point of view, which gives the spatiality of his book. While reading his book, there are some similarities between the words of other prominent similar philosophical texts, but the picture of one's own

is not less. He is especially a philosopher of the Navvyanyāya tradition.

Key words:

Ayutasiddha, Comparison, Dravya, Inference, Padārtha, Perception, Sambandha, Testimony.

I. Introduction:

Nyāya is a realistic philosophy, mainly based of logic. It is also system of epistemology. Vaiśeṣika develops metaphysics and ontology. According to Nyāya there are four methods of knowledge, these are perception or pratyakṣa, inference or anumāna, comparison or upamāna and testimony or śabda. According to the Vaiśeṣika philosophy, Samavāya is one of the most special substance. Nyāya recognizes sixteen categories and includes all the seven categories of the vaiśeṣikas in one of them called prameya or the knowledge. Therefore, according to the Vaiśeṣika, Prameya is the chief.

After that the two older Indian philosophical traditions, the Nyāya and the Vaiśeṣika, developed in parallel until, at some point in the 11th or 12th century, they merged to from a new school, called Navyanyāya. Navyanyāya techniques proved to be so versatile that they were employed, not just by philosophers, but also in poetics, linguistics, legal theory and other domains of medieval

Indian thought. The foundational text of this school was Gaṅgesa's Tattvacintāmaṇi. Also, reaching with the heights works of Raghunātha, Jagadīsa, Gadādhara, Viśvanātha, Annaṁbhaṭṭa, Keśavamiśra, Rāmakṛṣṇa Bhaṭṭa etc.

II. The relationship of *Tarkacandrikā* with nyāya-vaiśeṣika philosophy:

The indications of compendium have been clearly mentioned in the 'Parāśara Upapurāṇa'—

शास्त्रैकदेशसम्बद्धं शास्त्रकार्यान्तरे स्थितम्।
आहुः प्रकरणं नाम ग्रन्थभेदं विपश्चितैः।।

Such is the same text of the compendium of Rāmakṛṣṇa Bhaṭṭa's Tarkacandrikā of Nyāya-Vaiśeṣika philosophy. At the beginning of the book, the prostration of Gaṇeśa is offered. Remembering the sages like Gautama etc., this book, written by the author, is a brilliant source of its own interpretive style, even if the compendium is equivalent to other similar books.

Rāmakṛṣṇa Bhaṭṭa's Tarkacandrikā written on the book Nyāya-Vaiśeṣika philosophy is a remarkable unpublished addition. Perception (Pratyakṣa), inference (Anumāna), comparison (Upamāna) and testimony (Śabda) are discussed in detail here. In the explanation of the chapter on inference, the author has mentioned exactly about the treatise (kārikā) of Bhāṣāparicchedaḥ.

Indian thought. The foundational text of this school was Gaṅgesa's Tattvacintāmaṇi. Also, reaching with the heights works of Raghunātha, Jagadīsa, Gadādhara, Viśvanātha, Annaṁbhaṭṭa, Keśavamiśra, Rāmakṛṣṇa Bhaṭṭa etc.

II. The relationship of *Tarkacandrikā* with nyāya-vaiśeṣika philosophy:

The indications of compendium have been clearly mentioned in the 'Parāśara Upapurāṇa'—

शास्त्रैकदेशसम्बद्धं शास्त्रकार्यान्तरे स्थितम्।
आहुः प्रकरणं नाम ग्रन्थभेदं विपश्चितैः।।

Such is the same text of the compendium of Rāmakṛṣṇa Bhaṭṭa's Tarkacandrikā of Nyāya-Vaiśeṣika philosophy. At the beginning of the book, the prostration of Gaṇeśa is offered. Remembering the sages like Gautama etc., this book, written by the author, is a brilliant source of its own interpretive style, even if the compendium is equivalent to other similar books.

Rāmakṛṣṇa Bhaṭṭa's Tarkacandrikā written on the book Nyāya-Vaiśeṣika philosophy is a remarkable unpublished addition. Perception (Pratyakṣa), inference (Anumāna), comparison (Upamāna) and testimony (Śabda) are discussed in detail here. In the explanation of the chapter on inference, the author has mentioned exactly about the treatise (kārikā) of Bhāṣāparicchedaḥ.

word 'Nityaprāptiḥ' for the signs of Samavāya. So it can be said that samavāya are eternal and related. Various Navyanyāya philosophers have given the definition of inherence from their own point of view. Annaṁbhaṭṭa says 'नित्यसम्वन्धः समवायः, अयुतसिद्धवृत्तिः।' Finally, Annaṁbhaṭṭa gave a beautiful explanation of the word. 'Ayutasiddhabrtti' in clear language. He says that 'ययोर्द्वयोर्मध्ये एकम् अविनश्यद् अपराश्रितमेवावतिष्ठते तौ अयुतसिद्धौ।'[6] Keśavamiśra discussed on samavāya 'अयुतसिद्धयोः सम्वन्धः समवायः।'[7] Samavāya or inherence are not excluded from the point of view of Ramakṛṣṇa Bhaṭṭa, the author of Tarkacandrikā. He is a renowned Naiyāyik of the seventeenth century. Samavāya have been explained from his point of view 'अपृथक् सिद्धयोः सम्वन्धः समवायः।'[8]

IV. The knowledge of causation with Samavāya

Causation is an important role in all branches of Indian philosophy. The conception of reality of every school of Indian philosophy depends upon the theory of causation. Mahāmahopādhyāya Pandit Maheśa Chandra Nyāyaratna says that importance of causality is logical and metaphysical are two types. The concept of Samavāya seems to have evolved in connection with the theory of causation. It explains the existence of an effect in its cause or in other words, the existence of one substance in another substance in such a way that

both of them occupy the same space. Kaṇāda does not speak of qualities, actions or universals to be residing in their substances by the relation of inherence. He defines inherence as "that which produces in respect of cause and effect the concept of this being contained in that".[9] The inherence thus makes the relation of cause and effect as that of the container and the contained. It appears that once the relation of inherence was established in connection with the theory of causation, its scope was extended to the existence of qualities, actions or universals in their substances. Ācārya Viśvanātha declares that inherence is occupied as a separate category for the behalf of lāghava. He points out if an effect were held to be existing in its cause or qualities etc., existing in their substances by the very nature of their substrata (instead of inherence), then the substrata being endless, relations would also be endless. It would, thus, lead to a unnecessary multiplication of assumptions, hence it was better to accept one separate relation called Samavāya.[10]

V. Saṁyoga and Samavāya

Although the saṁyoga is called relation in the philosophy of Nyāya-Vaiśeṣika, there are many differences between saṁyoga and samavāya.

1. Samavāya is a distinct substance. But the saṁyoga was not called matter. saṁyoga has been said to include quality.

2. Samavāya have been called perpetual relations. If the samavāya is impermanent, its origin is also accepted from three reasons. Samavāya are not destroyed as permanent and individual.

The saṁyoga is impermanent. Where there is a saṁyoga, the section at the end is seen. For example, the saṁyoga of the crow in the tree or the saṁyoga of the hand and the book is destroyed at the end of the division. On the other hand, the samavāya relationship between the kapāla and the pot does not end there.

3. The saṁyoga is in both products. But a samavāya relationship can be between two substances or between two substances that are not both.

4. Saṁyoga is abnormality. That is to say, the authority in which the saṁyoga exists also lacks it. For example, if there is a monkey-saṁyoga in a tree, it can be said that there is a lack of monkey-saṁyoga. Because there is no monkey-saṁyoga at the top of the tree. But it is about the spread of samavāya. There are forms of samavāya. But it cannot be said which part of the pot has form, which part lacks form. Many more differences are known.

VI. Samavāya is criticized by different philosopher

The Nyāya-Vaiśeṣika doctrine of Samavāya was very much criticized by many thinkers. Samavāya have been not recognized in any other Indian philosophy other than Prabhākar Mīmāṁsā and Nyāya-Vaiśeṣika.

Prabhākar acknowledged the Samavāya. But according to him, Samavāya can be permanent and impermanent. If the ayutasiddha substances are eternal, their Samavāya will be eternal. If the ayutsiddha substances are eternal and impermanent or impermanent, their Samavāya will be impermanent. Prabhākar acknowledges that Samavāya are many.[11]

According to Nyāya-Vaiśeṣika, Samavāya is eternal and one. According to them, it is a fault to acknowledge different Samavāya in different instances. Guṇa in Dravya, Jāti in Vyakti, Viśeṣa in Nityadravya, so everywhere in this container, this content is such a monotonous knowledge. There is no difference in that knowledge. Therefore, the Vaiśeṣika do not accept the Samavāya as a Saṁyoga.[12]

Śaṅkarācārya and others have raised various objections against Samavāya. They say, what is meant by ayutsiddha substance? If ayutsiddha means matter-does not separate, then their relationship cannot be the fulfillment of Samavāya in the absence of dharmī because dharmī is not perfect. Again, if it means

ayutsiddha substance - the two substances that are inexplicably perfect, then their relationship cannot be the perfection of the Samavāya because the two religions are not different. It is reasonable to acknowledge their relationship only if the two are different.[13]

Moreover, the relations between the two Samavāya are very different and their Samavāya are also very different. Vedantist asks: In order to associate two very different relations (such as pot and its form) one has to accept very different Samavāya, in order to associate Samavāya in those two very different relations one has to accept another Samavāya in addition to oneself. In order to make a relationship between the two, one has to accept another Samavāya. In this way, fault will arise. So Samavāya are imperfect.[14]

In response to this, it can be said that even though the Vaiśeṣika community acknowledges the additional relation called Samavāya, it does not call it adopted, it calls it independent. Just as a Saṁyoga is made up of two relatives, so a Samavāya is not connected to another by such a relationship. Where the Samavāya is, it is Svarūpa Samvandha, not about Saṁyoga or Sāmānya.[15] So, Samavāya do not wait for any other relationship. So the objection of non-compliance is not reasonable.

In Bhāṭṭa Mīmāṁsā and Vedānta philosophy, identity has been recognized instead of Samavāya. According to them, tādātmya means discrimination or discrimination-tolerant unity, so in some part difference, in some part unity. In Nyāya-Vaiśeṣika philosophy, tādātmya means unity. According to Bhāṭṭa and Vedānti, the relationship between the two substances cannot be Samavāya. In this case, the pot is the container and the form is the content. So pots and forms are not identical, since the same substance does not have a container-content. Again, pot and form are not completely different, since those two do not exist separately. So the relationship between pot and form is Bhedābheda.

Nyāya-Vaiśeṣika says that Bhedābheda is against each other, so it cannot be in the same container. So Samavāya are undeniable.[16]

VII. Conclusion:

Based on the above study it can be concluded that directly or indirectly everything in Nyāya-Vaiśeṣika philosophical theory depends on Samavāya and at the same time the discussion on inherence (Samavāya) in Rāmakṛṣṇa Bhaṭṭa's Tarkacandrikā is not left out. Each and every Dravya in this universe possesses Guṇa and Karma, relation between Dravya and Guṇa as well as between Dravya and its Karma are related with each

other by Samavāya. Advaita Vedāntins do not accept the difference between Dravya and Guṇa, according to them Guṇa is the Dravya itself. They said that without dualism there is no inherence. However, Nyāya-Vaiśeṣikas are realists and they are also pluralists so the plurality of things may be related or not. It can also be temporal or substantial.

End notes:

1. Bhāṣāparicchedaḥ, Kārikā-71
2. Tarkacandrikā of Rāmakṛṣna Bhaṭṭa
3. Vaiśeṣika Sūtra, 7.2.26
4. The Prasastapada Bhashya with Commentary Nyayakandali of Sridhara, Vindhesvari Prasad Dvivedin, p-14
5. Karikavali of Visvanatha Pancanana with the Commentaries Muktavali, Dinkari and Ramarudri, Ananta Sastri, p-84
6. Tarkasaṁgraha-Dipika, Srinarayanachandra Goswami, p-599
7. Tarkabhāṣā, S. R. Iyer, p-215
8. Tarkacandrikā of Rāmakṛṣna Bhaṭṭa
9. Bhāṣāparicchedaḥ, Pancanana Sastri, p-71
10. The Philosophy of Nyāya-Vaiśeṣika, Sastri, p-377-378
11. Bhāṣāparicchedaḥ, Pancanana Sastri, p-79
12. Ibid., p-75
13. Vaiśeṣika O Prabhākara Sammata Samavāya, Dinanatha Tripathi, Tattva O Prayoga, 2nd Chapter, 2nd Part, p-28-29
14. Ibid., p-31
15. Bhāṣāparicchedaḥ, Pancanana Sastri, p-79
16. Saṭīkaḥ Tarkasaṁgrahaḥ Adhyāpanāsahitaḥ, Narayanachandra Goswami, p-92

References:

1. Athalye, Yashwant Vasudev & Bodas, Mahadev Rajaram, ed. *Tarka-saṁgraha of Annambhaṭṭa*. Bombay: Bombay Sanskrit and Prakrit Series. No. LV, 1930.

2. Bhattacharya, Panchanana, ed. *Bhāṣāparicchedaḥ*. Kolkata: Mahabodhi Book Agency, 2016.
3. Chatterjee, Satischandra & Datta, Dhirendramohan. *An Introduction to Indian Philosophy*. Kolkata: University of Calcutta, 2011.
4. Dvivedin, Vindhesvari Prasad, ed. *The Praśastapāda Bhāshya with Commentary Nyāyakandali of Śridhara.* Delhi: Sri Satguru Publications. 1984.
5. Iyer, S. R., ed. *Tarkabhāṣā of Keśava Miśra*. Varanasi: Chaukhambha Orientalia, 1979.
6. Jha, Ganganatha, trans. *Padārthadharmasangraha of Praśastapāda with the Nyāyakandalī of Śrīdhara.* Benares: E. J. Lazarus and Co, 1916.
7. Shastri, Ananta, ed. *Kārikāvalī of Viśvanātha Pancānana with the Commentaries Muktāvalī, Dinakarī and Rāmarudrī.* Bombay: Tukaram Javaji, 1916.

गौतमीयसूत्रे श्रुतेः प्रामाण्यम् – एको विमर्शः

(निबन्धकारः दिलीपः पण्डाः, सहकारी अध्यापकः, संस्कृतविभागस्य, हीरालाल-मजुमदार-मेमोरियाल-कलेज-फर्-उइमेन्- इत्यस्य महाविद्यालयस्य। mail: dlpkmrpanda@gmail.com)

प्रबन्धसारः - "पितृदेवमनुष्याणां वेदश्चक्षुः सनातनम्।
अशक्यं चाप्रमेयं च वेदशास्त्रमिति स्थितिः।।
चातुर्वर्ण्यं त्रयो लोकाश्चत्वारश्चाश्रमाः पृथक्।
भूतं भव्यं भविष्यञ्च सर्वं वेदात्प्रसिध्यति।।" इति (मनुसंहिता-१२।९४,९७)

अतोऽभ्युदयनिःश्रेयसिद्धिहेतुकस्य धर्मस्य परमार्थभूतसिद्धान्तनिचयावगतेः साधनभूतो वेद एव धर्मसर्वस्वमिति शास्त्रज्ञानजुषां विदुषां मतम्। नैवास्माकं साधारणानां मनुजनूनाम्, अपि तु देवानां पितृणामपि वेद एव सनातनं चक्षुरिति विदां भणितिः। 'विद्यन्ते धर्मादयः पुरुषार्थाः यैस्ते वेदाः' इति बह्वृक्प्रातिशाख्यम्। आचार्यसायणस्तु अपौरुषेयवाक्यं वेद इत्याह। 'इष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारयोरलौकिकमुपायं यो ग्रन्थो वेदयति स वेद' इति भाष्यभूमिकायामुक्तम्। अलौकिकपदेन प्रत्यक्षस्य अनुमानस्य च ग्रहणं नैव भवति। भाष्यकाराणां मतानुसारं ज्योतिष्टोमादिरिष्टप्राप्तिहेतुः कलञ्जभक्षणादिरनिष्टपरिहारहेतुः वेदव्यतिरेकेण अनुमानसहस्रेणापि गन्तुं न शक्यते। तस्मादलौकिकोपायबोधको वेद इति अदुष्टं लक्षणं भवितुमर्हति। तत्प्रमाणमपि तत्रैव प्रतिपादितम्

"प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न बुध्यते।
एनं विदन्ति वेदेन तस्माद्वेदस्य वेदता।।" इति।

उक्तप्रकारेण वेदस्य लक्षणं बहुधा प्रतिपादितम्। परन्तु लक्षणप्रमाणाभ्यां हि वस्तुसिद्धिः इति नैयायिकानां मतम्। तस्मान्न केवलं लक्षणेन अपि तु वस्तुसिद्धिं प्रति प्रमाणमपि कारणं भवति। वाक्यं च प्रमाणं भवति तदैव यदा वाक्यस्य अर्थावबोधे संशयो न स्यात्। यस्य वाक्यस्य अर्थज्ञानं पूर्वं न जातम् अनधिगतं वा तदपि वाक्यं भवति प्रमाणम्। पुनश्च कस्यापि वाक्यस्य अर्थावबोधे यदि न कोऽपि बाधो न जायते तदपि वाक्यं भवति प्रमाणम्। तथा चोक्तम् – 'असन्दिग्ध-अनधिगत-अबाधितार्थबोधकं वाक्यं प्रमाणम्' इति। परन्तु ये खलु वेदविरोधिनः सन्ति ते वेदस्य प्रामाण्यं नाङ्गीकुर्वन्ति। तेषां वचोविन्यासेन ते वेदस्य प्रामाण्यं खण्डयित्वा स्वकीयं मतं समुपस्थापयन्ति। वेदप्रामाण्यमनङ्गीकुर्वन्ति ये चार्वाकादयस्तेषां वचोविन्यासं शास्त्रवारिप्रोक्षणेन हेलया प्रक्षालयन्ति नैयायिकाः। सांख्यादिभिर्यथा वेदस्य प्रामाण्यमुररीकृतं तद्वत् नैयायिका अपि शब्दप्रमाणद्वारा वेदस्य प्रामाण्यं स्वीकुर्वन्ति। वेदस्य प्रामाण्यं प्रतिपादयता न्यायसूत्रकारेण महर्षिणा गौतमेन प्रथमतः नास्तिकमतानुसारं पूर्वपक्षस्य मतमुपस्थापयता सिद्धान्ततया तस्य खण्डनद्वारेण स्वकीयं मतमपि प्रकटितम्। तदेव ग्रन्थेऽस्मिन् वैशद्येन विचार्यते।

कुञ्चीशब्दाः – अनृतम्, व्याघातः, पुनरुक्तः, कर्मवैगुण्यं, कर्तृवैगुण्यं, साधनवैगुण्यम्।

उपक्रमः भारतीयदर्शनशास्त्रेषु तथा चतुर्दशविद्यास्थानेषु न्यायशास्त्रं भवति अन्यतमम्। तदुक्तं याज्ञवल्क्यशिक्षायाम्

"पुराणन्यायमीमांसा-धर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः।
वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश।।" इति

(याज्ञवल्क्यशिक्षायाम् – आ./३)

आन्वीक्षिकी इति न्यायशास्त्रस्य अपरमभिधानम्। प्रमाणादिविषयैः सह शास्त्रेऽस्मिन् वेदस्य प्रामाण्यम्, आत्मनो नित्यत्वं, मोक्षः तथा अन्येऽपि वेदमूला विषयाः प्रतिपादिता दृश्यन्ते। तस्मादियं न केवलं तर्कविद्या अपि तु

आत्मविद्यारूपेणापि परिचीयते। विषयेऽस्मिन् मनुनापि उक्तम् - 'आन्वीक्षिकीञ्चात्मविद्याम्' इति। वात्स्यायनादिभिः परार्थानुमानं तदुद्दिश्य प्रयोज्यमानं प्रतिज्ञादिपञ्चावयववाक्यमेव न्यायशब्देन परामृष्टम्। तत्तत्प्रतिपादकं शास्त्रमपि न्यायशब्देन व्यवह्रियते इति विदुषां मतम्। अस्य शास्त्रस्य सूत्रकाररूपेण महाप्राज्ञो गौतमः एव परिचीयते। तत्र यानि सूत्राणि समुपलभ्यन्ते तेषु कानिचन सूत्राणि भवन्ति वेदस्य प्रामाण्यप्रतिपादकानि। वेदस्य प्रामाण्यमङ्गीकुर्वतोऽस्य शास्त्रस्य आस्तिकरूपेण यद्यपि सम्प्रदायक्रमेण व्यवहारो दृश्यते तथापि बौद्धादयो ये खलु वेदविरोधिनः वेदस्य प्रामाण्यं न स्वीकुर्वन्ति तेषां भ्रान्तं मतं विमोचयता वेदस्य प्रामाण्यं च प्रतिपादयता सूत्रकारेण गौतमेन प्रथमतः नास्तिकमतानुसारं पूर्वपक्षस्य मतोपस्थापनार्थं सूत्रं प्रतिपादितम्। तदनन्तरं च पूर्वपक्षस्य निराकरणाय तेन पुनः त्रीणि सूत्राणि प्रधानतया प्रतिपादितानि। तान्याश्रित्यैव बन्धेऽस्मिन् वेदस्य प्रामाण्यविमर्शः क्रियते।

विमर्शः नास्तिकाना मतानुसारं वेदा न प्रमाणम्। तथा च सूत्रितं न्यायसूत्रकारेण - 'तदप्रामाण्यमनृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्यः' इति। सूत्रेऽस्मिन् त्रीणि पदानि वर्तन्ते। तत्, अप्रामाण्यम्, अनृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्यः इति च। अत्र तच्छब्देन वेद एव गृह्यते। तस्य वेदस्य अप्रामाण्यमिति तदप्रामाण्यम्। वेदविरोधिनस्तु कथयन्ति यत् वेदः न प्रमाणम्, यतो हि तत्र अनृतदोषः, व्याघातदोषः, पुनरुक्तदोषश्च वर्तते। ननु किं नाम अनृतत्त्वमिति चेदुच्यते अनृतत्वं नाम मिथ्यात्वम्। व्याघातत्त्वं नाम किमिति जिज्ञासायां कथ्यते परस्परविरोधित्वम् हि व्याघातत्त्वम्। पुनरुक्त इत्युक्ते च कथितस्य पुनः कथनमेव ज्ञाप्यते। तर्हि अनृतत्त्वं खलु प्रथमो दोषः। सूत्रभाष्यकारेण आचार्येण वात्स्यायनेन प्रथमदोषस्य व्याख्यायां प्रतिपादितं 'पुत्रकामः पुत्रेष्ट्या यजेत' इति विधिवाक्य प्रतिपादितम्। पुत्रलाभार्थं पुत्रेष्टियागो विधीयते। अतएव पुत्रलाभं प्रति पुत्रेष्टियागो भवति कारणम्। परन्तु लोके तु एवमपि दृष्टान्तः प्राप्यते यत्रानुष्ठितेऽपि पुत्रेष्टियागे पुत्रो न जातः। एवं कारीरीयागस्य कृतेऽपि वक्तुं शक्यते यत् कृतेऽपि तस्मिन् यागे बहुत्रैव वर्षणाभाव एव दृश्यते। किञ्च वेदोक्तानां पुत्रेष्ट्यादीनां यागानां विध्यनुसारमनुष्ठाने क्रियमाणे फलं लभ्यते चेत् अस्मिन् काले एव तस्य प्रत्यक्षं भवितुमर्हति। तर्हि वेदवाक्यं दृष्टार्थमेव ज्ञापयति। अतएव क्वचित् दृष्टार्थप्रतिपादकानां वेदवाक्यानामपि मिथ्यात्वं भवति प्रतिष्ठितम्, तदा तद्दर्शनान्ते समेषामपि वेदवाक्यानां मिथ्यात्वं प्रतिपाद्यते। तस्मात् सामाजिकानां वाक्यमिव वेदवाक्यस्यापि अभ्रान्ततया ग्रहणासम्भवात् तस्य प्रामाण्यं न स्वीक्रियते।

व्याघातदोषः खलु वेदस्य प्रामाण्यानङ्गीकारे द्वितीयो हेतुः। व्याघातो नाम परस्परविरोधः विप्रतिषेधो वा। अस्मिन् प्रसङ्गे उदाहरणरूपेण प्रदत्तम् "उदिते होतव्यम्", "अनुदिते होतव्यम्", "समयाध्युषिते होतव्यम्" इति च। सूर्ये उदिते सति होमः कर्तव्यः, स च होम उदितहोम इत्युच्यते। सूर्योदयात् प्राक् हवनं कर्तव्यं, तच्च अनुदितहोमः इत्युच्यते। सूर्यनक्षत्रादिविहीने काले अर्थात् समयाध्युषिते कालेऽपि होमो विधीयते। परन्तु एवं कालत्रयेऽपि होमो यद्यपि विधीयते तथापि वेदे एव पूर्वोक्तकालत्रयविहितयागाना निन्दापि प्राप्यते अर्थात् अकर्तव्यत्वेन विधीयते। तस्मात् एतादृशस्थानेषु विधिवाक्येन सह निन्दावाक्यस्य विरोधः परिलक्ष्यते। अतएव यत्र परस्परविरोधो दृश्यते तत्र प्रामाण्यं नैव स्वीक्रियते इति कृत्वा विरोधिनः वेदस्यापि प्रामाण्यं नाङ्गीकुर्वन्ति तत्रापि एवंविधस्य विरोधस्य सद्भावात्। मन्त्रब्राह्मणात्मकवेदस्य मन्त्राणां विवक्षितार्थत्वमविवक्षितार्थं वा इति विषयप्रतिपादनकाले पूर्वपक्षरूपेण परमकारुणिकेन आचार्येण जैमिनिनापि अर्थविप्रतिषेधात् इति सूत्रं (जै.सू. १/२/३६) सूत्रितं यत्र मन्त्राणां परस्परविरोध एव परिलक्ष्यते।

नास्तिकानां मतानुसारं वेदस्याप्रामाण्यं प्रति तृतीयं कारणं भवति पुनरुक्तदोषः। उक्तस्य पुनरुक्तिस्तु शास्त्रेषु दोषरूपेण प्रतिभातो भवति। शुक्लयजुर्वेदस्य शतपथब्राह्मणे प्राप्यते – "त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमाम्" (शतपथब्राह्मणम् – १/३/५) इति। श्रौतयागेषु अग्निप्रज्वालनकाले यैर्मन्त्रैः अग्निः प्रज्वाल्यते ते मन्त्राः सामिधेनीमन्त्राः इत्युच्यन्ते। श्रौतसूत्रकारेण आश्वलायनेन सामिधेनीमन्त्राणां प्रतिपादनकाले सूत्रितम् - "प्र वो वाजा अभिद्यवोऽग्न आ याहि वीतये गृणान ईळेऽन्यो नमस्यस्तिरोऽग्निं दूतं वृणीमहे समिध्यमानो अध्वरे समिद्धो अग्न आहुतेति द्वे" (आ.श्रौ. १/२/८)

इति। सूत्रानुसारम् एतेषु एकादशमन्त्रेषु प्रथमा ऋक् 'प्रवोवाजा' इति। तस्याश्च नामकरणं भवति 'प्रवती' इति। अन्तिमा च ऋक् भवति 'आजुहोता दुवस्यत' इति। अस्याश्च ऋचो नाम भवति 'उत्तमा' इति। प्रथमायाः अन्तिमायाश्च ऋचः त्रिः पाठो विधीयते। पूर्वपक्षस्य मतानुसारं सकृत् उच्चारिते सति मन्त्रः यमर्थं ज्ञापयति, त्रिः उच्चारिते सत्यपि तमेवार्थं बोधयति स मन्त्रः। तथा सति प्रथमायाः ऋचः अन्तिमायाश्च ऋचः यदा वारत्रयमुच्चारणं भवति तदा पुनरुक्तिदोष एव उत्पद्यते। एतादृशं पुनरुक्तिदोषं समाश्रित्य वेदस्य प्रामान्यं नाङ्गीकुर्वन्ति वेदविरोधिनः। यद्यपि वेदस्य सर्वत्र एतादृशो दोषो नास्ति तथापि यत्र यत्र एवं प्राप्यते तद्द्वारा अन्येषामपि अप्रामाण्यमेव प्रतिपद्यते। य एवं पुनरुक्तदोषं न बुध्यति सोऽपि अज्ञरूपेण एव परिचीयते। तस्य वाक्यमपि न कदापि आप्तवाक्यरूपेण प्रमाणपदवीं भजते।

एवं दोषत्रयं वैशद्येन व्याख्याय तेषां निराकरणाय सूत्रकारेण आचार्येण गोतमेन अपरं सूत्रत्रयं सूत्रितं, येन वेदस्य प्रामाण्यं तत्रभवद्भिः सूत्रकारैः प्रतिष्ठितम्। तानि हि - "न कर्मकर्तृसाधनवैगुण्यात्" इति (न्या.सू.-२/१/५८), "अभ्युपेत्य कालभेदे दोषवचनात्" इति (न्या.सू.-२/१/५९), "अनुवादोपपत्तेश्च" इति (न्या.सू.-२/१/६०) च। "न कर्मकर्तृसाधनवैगुण्यात्" इत्यनेन सूत्रेण तत्र भवता न्यायसूत्रकारेण प्रतिपादितं यत् पुत्रेष्ट्यादीनां वेदविहितानां श्रौतकर्मणां विधायकेषु वाक्येषु अनृतदोषो नास्ति। वस्तुतस्तु यत्र कर्मणि सम्पादितेऽपि फलाभावो दृश्यते तत्र कर्मवैगुण्याद्वा, कर्तृवैगुण्याद्वा, साधनवैगुण्याद्वा फलाभावो भवितुमर्हति। अतः वेदविहिताः पुत्रेष्ट्यादयो यागाः विध्यनुसारं न अनुष्ठीयन्ते चेत् ते यागाः फलजनकमदृष्टविशेषं नोत्पादयन्ति। वस्तुतस्तु कर्मादिभेदेन त्रिविधं वैगुण्यं भवितुमर्हति। वेदविहितेषु पुत्रेष्ट्यादियागेषु अङ्गकर्मणामनुष्ठानं सम्यक्तया न भवति चेत् कर्मवैगुण्यमुपजायते। यागकर्ता यदि अविद्वान् भवति, अथवा पातित्यादिदोषैर्यदि दुष्टो भवति तर्हि स तेषु श्रौतकर्मसु अधिकारी न भवति। तथापि आत्मनो दोषान् अजानन् यदि स तेषु कर्मसु प्रवृत्तो भवति तर्हि तदा कर्तृवैगुण्यमुपजायते। पुनश्च साधनीभूतेषु द्रव्येषु यदि कोऽपि दोषो जायते, अथवा मन्त्रदक्षिणादिषु अपि यदि किमपि वैगुण्यं समुपजायते तर्हि तत्साधनवैगुण्यमिति निगद्यते। अथ त्रिविधेषु वैगुण्येषु यदि किञ्चित् एकविधं वैगुण्यं स्यात् तदापि यागफलो न लभ्यते, अतः का कथा वैगुण्यसमवाये। अतो वैगुण्यात् फललाभो न भवति चेत् तेन वेदवाक्यानां मिथ्यात्वं नैव प्रतिपादयितुं शक्यते। किं बहुना बहुत्रैव विध्यनुसारं पुत्रेष्टियागेषु कारीरीयागेषु च सम्पादितेषु पुत्रप्राप्तिः वृष्टिप्राप्तिश्च ध्रुवायते इति तेषां वाक्यानां याथार्थ्यमेव दृढं प्रतिपादितं भवति। विषयेऽस्मिन् वक्तव्यं यत् वेदविरोधिनो बौद्धाः परवर्तिनि काले आचार्यस्य गौतमस्य मतं नाङ्गीकुर्वन्ति। तेषां मतानुसारं पुत्रेष्ट्यादीनां निष्फलत्वे कर्मादीनां वैगुण्यमेव कारणमित्यत्र नास्ति किमपि प्रमाणम्। पुत्रेष्टियागे सम्पादिते तत्फलरूपेण लब्धेऽपि पुत्रे याग एव तत्र कारणमिति निश्चप्रचं वक्तुं न शक्यते। बौद्धानामेतादृशं मतं निराकुर्वन् राद्धान्तरूपेण आह नैयायिकशिरोमणिः आचार्य उद्योतकरः यत् कर्मादीनां वैगुण्यप्रयुक्तत्वमपि यदा पुत्रेष्टियागस्य निष्फलत्वं सम्भावयति, तदा तद्द्वारा पूर्वोक्तस्य वेदवाक्यस्यापि मिथ्यात्वं न सिद्ध्यति। अतः पूर्वं मिथ्यारूपेण प्रतिपाद्य पश्चात्तस्यैव सन्दिग्धरूपेण प्रतिपादन वेदवाक्यस्य अप्रामाण्यं न सूचयितुं शक्नोति, सन्दिग्धस्य यथार्थहेतुत्वेनानङ्गीकारात्।

अथ व्याघातरूपस्य दोषस्य दूरीकरणार्थं सूत्रकारेण आचार्येण गौतमेन "अभ्युपेत्य कालभेद दोषवचनात्" इति द्वितीयं सूत्रं सूत्रितम्। कालत्रयेऽपि विहितहोमस्य यत्र निन्दा क्रियते तत्र तात्पर्यं हि येन अग्निहोत्रिणा उदयकाले होमस्य संकल्पः कृतः स तं संकल्पोक्तं कालं परित्यज्य यदि अनुदिते काले समयाध्युषिते काले वा हवनं सम्पादयति तर्हि तन्निन्द्यम्। एवमनुदिते काले समयाध्युषिते काले वा कृतसंकल्पस्य अग्निहोत्रिणः कालान्तरे हवनं निन्दार्थं भवति इति वेदवाक्यस्य तात्पर्य्यम्। कालन्तरे हवनं न कदापि कस्मैचित् सिद्धिं प्रयच्छति। वस्तुतस्तु वेदे कालत्रयमेव अग्निहोत्रहोमार्थं विहितम्। तस्मात् सर्वेषां कृते कालत्रयेऽपि हवनं कर्तव्यम् इति न विधिवाक्यानां तात्पर्य्यम्। वैकल्पिककाल एव तत्र अभिप्रेत इति ज्ञायते। आत्मतुष्ट्यनुसारं यस्य यः काल ईप्सितः स तस्मिन् काले एव

अग्निहोत्रस्य अनुष्ठानं कुर्य्यात्। यत्र पुनः द्विविधा श्रुतिः प्राप्यते तत्र द्विविधोऽपि धर्मो विधीयते। विषयेऽस्मिन् धर्मशास्त्रकारस्य आचार्यस्य मनोः वचनमेव प्रमाणपदवीं भजते –

"श्रुतिद्वैधस्तु यत्र स्यात्तत्र धर्मावुभौ स्मृतौ।
उभावपि हि तौ धर्मौ सम्यगुक्तौ मनीषिभिः॥
उदितेऽनुदिते चैव समयाध्युषिते तथा।
सर्व्वथा वर्त्तते यज्ञ इतीयं वैदिकी श्रुतिः॥" इति (मनुसंहितायाम् – २/१४/१५)

महर्षिगौतमेनापि विस्पष्टं निगदितं यत् 'तुल्यबलविरोधे विकल्पः' इति। अतएव तुल्यबलोपेतानां विधिवाक्यानां विरोधे समुपस्थिते सति विकल्प एव तत्राभिप्रेतः। तस्माद् विरोधाभावात् विधिवाक्यानां तेषाम् अप्रामाण्यमपि भवति अपास्तम्। वेदे अन्यत्रापि प्राप्यते - "व्रीहिभिर्वा यजेत, यवैर्वा यजेत" इति। अतो व्रीहिभिर्यागो यथा विधीयते तद्वत् यवद्वारापि यागो विधीयते। उभयत्र फलं तु समानमेव। अतः आत्मतुष्ट्यनुसारं यस्य यागकर्तुः यस्मिन् कल्पे इच्छा वर्त्तते स तेनैव कल्पेन यागं कुर्यात्। अत्रेदं वक्तव्यं यद् सर्वत्र आत्मतुष्ट्यनुसारं धर्मनिर्णयो नैव कर्तव्यः। येषु स्थलेषु श्रुतिद्वारा, स्मृतिद्वारा अथवा सदाचारद्वारेणैव धर्मस्य द्वैविध्यं बहुत्वं वा ज्ञाप्यते तत्रैव केवलमात्मतुष्ट्यनुसारं धर्मनिर्णयः कर्तुं शक्यते। तदुक्तं मनुना - "आत्मनस्तुष्टिरेव च" इति (मनुसंहितायाम् – २/६)।

अनन्तरं न्यायसूत्रकारेण गौतमेन पूर्वप्रतिपादितस्य पुनरुक्तदोषस्य दूरीकरणाय "अनुवादोपपत्तेश्च" इति तृतीयं सूत्रं सूत्रितम्। सामिधेनीमन्त्रपाठप्रसङ्गे विरोधिभिः प्रथमायाः अन्तिमायाश्च ऋचः वारत्रयपाठकारणात् पुनरुक्तिरूपेण यो दोष उपस्थापितो वस्तुतस्तु तत्तु 'अनुवाद' इत्युच्यते। प्रयोजनं विनैव यत्र पुनरुक्तिर्भवति तत्र सा पुनरुक्तिस्तु दोषाय भवति, परन्तु यत्र पुनरुक्तिः सप्रयोजना तत्र तु सा 'अनुवाद'रूपेण विभाव्यते। ननु किमत्र प्रयोजनमिति चेत् भाष्यकारेण निगदितम् - "इदमहं भ्रातृव्यं पञ्चदशावरेण-वाग्वज्रेण" इति। परन्तु 'पञ्चदशावरेण' इति कथं सम्भवतीति जिज्ञासायामुच्यते "त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमाम्" इति। अतएव पञ्चदशसंख्यायाः पूर्त्यर्थं तत्र प्रथममन्त्रस्य वारत्रयमन्तिममन्त्रस्य च वारत्रयमुच्चारण कर्तव्यम् इति हि नियमः। एवं पाठकार्ये सम्पन्ने सति तत्र पाठभेदोऽपि जायते येन मन्त्राणां भेदोऽपि जायते एव। किञ्च उच्चारणभेदेन मन्त्राणां भेदो न स्वीक्रियते चेत् पञ्चदशसंख्यापि न जायते। वस्तुतस्तु महर्षेः कणादस्य तथा आचार्यस्य गौतमस्य मतानुसारम् एकस्यैव शब्दस्य पुनरावृत्तिः न सम्भाव्यते, किन्तु तज्जातीयानाम् अन्येषां शब्दानाम् समुच्चारणमेव पुनरावृत्तिः। अतो निखिलशब्दराशिः उच्चारणभेदेन भिन्नः अनित्यश्च। एतस्मात् कारणान्न पुनरुक्तिदोषः सामिधेनीमन्त्राणां सम्भवति। अनेन प्रकारेण सामिधेनीमन्त्राणां पञ्चदशसंख्यां सम्पाद्य एव यागे पाठः कर्तव्यः, अन्यथा फललाभोऽपि न सम्भवति। तस्मात् विध्यनुसारं यागसम्पादनाय तस्य फललाभाय च अवश्यमेव पुनरावृत्तिः कर्तव्या। तत्र न दोषः अनुवादरूपेण सिद्धिं प्रति साधनरूपेण तस्य ग्रहणात्।

अथापि सूत्रकारेण आचार्येण गौतमेन ब्राह्मणभागस्य विध्यर्थवादानुवादरूपेण त्रिविधं वाक्यभेदं स्वीकृत्य विधिप्रभृतीनां लक्षणम् अर्थवादानुवादयोः प्रकारं च प्रदर्श्य पूर्वपक्षस्य खण्डनपूर्वकम् अनुवादपुनरुक्तयोः विशेषः संसूचितः। लौकिकवाक्यवत् वेदेऽपि विध्यर्थवादानुवादतया वाक्यभेदग्रहणात् लौकिकवाक्यवत् वेदवाक्यस्य प्रामाण्यमपि सम्भावितं, तत्रापि बाधकं किमपि नास्ति इति सूचयितुं गौतमेन प्रमाणं प्रदर्शितम् - "मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यवच्च तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यात्" इति (न्या.सू. – २/१/६८)। अत्रेदं वक्तव्यं यत् शास्त्रेषु विष-भूत-वज्रादीनां निवर्तनार्थं मन्त्राः समाम्नाता दृश्यन्ते, तेषां यथाविधि प्रयोगे विषादीनां निवृत्तेः तेषां याथार्थ्यमेव प्रतिपद्यते। तस्मादेव कारणात् मन्त्राणाम् आयुर्वेदस्य च प्रामाण्यमङ्गीक्रियते। परन्तु किमत्र कारणमिति जिज्ञासा तु सचेतसां चित्तेषु जायते एव। अत्र विचारः क्रियते चेत् समस्ततत्त्वदर्शी आप्तपुरुष एव मन्त्राणाम् आयुर्वेदस्य च वक्तृरूपेणाङ्गीक्रियते

अर्थात् आप्तपुरुषप्रामाण्यमेव मन्त्रप्रामाण्यम् आयुर्वेदस्य च प्रामाण्यम्। एवं वेदेषु अपि यद्यदलौकिकतत्त्वं समाम्नातं तत्सर्वं तादृशस्य तत्त्वदर्शिपुरुषस्य गोचरीभूतविषयत्वेनाङ्गीकर्तुं शक्यते, न च पुनः अन्यस्य कस्यापि। तस्मात् स एव सर्वज्ञ इत्याकलयितुं शक्यते। जीवानां मङ्गलविधानार्थं दुःखविमोचनार्थं च तेन तत्त्वोपदेशः कृतः इत्यत्र नास्ति लेशतोऽपि संशयः। पूर्वोक्ततत्त्वद्रष्टुः पुरुषस्य जीवेषु दयादिप्रदर्शनं भवति तस्य आप्तत्वम्। अतएव स भवति खलु प्रमाणपुरुषः। अतस्तस्य प्रामाण्यप्रयुक्तवेदोऽपि भवति प्रमाणम्। वेदेऽपि रोगदूरीकरणाय एतादृशानां बहूनां मन्त्राणाम् ओषधीनां च समुल्लेखः प्राप्यते। परन्तु न्यायसूत्रकारेण गौतमेन येषां मन्त्राणामुरीकरणं कृतं ते मन्त्रास्तु मूलवेदाद्भिन्नाः। भाष्यकारस्य वात्स्यायनस्य व्याख्यानमपि विषयेऽस्मिन् प्रमाणपदवीं भजते। न्यायमञ्जरीकृता जयन्तभट्टेनापि वेदात् आयुर्वेदस्य भिन्नतया ग्रहणं कृतम्। विष्णुपुराणे अस्य शास्त्रस्य पृथक् उल्लेखोऽपि अत्र प्रमाणम्। तथा चोक्तम्

"अङ्गानि चतुरो वेदा मीमांसा न्यायविस्तरः।
पुराणं धर्म्मशात्रं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश॥
आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेति ते त्रयः।
अर्थशास्त्रं चतुर्थन्तु विद्या ह्यष्टादशैव तु॥" इति। (वि.पु. तृतीयांशे - ६)

"ग्रामकामो यजेत" इत्यादीनां दृष्टार्थकानां विधिवाक्यानां ग्रहणं मूलवेदान्तर्गततया स्वीकृतं भाष्यकारेण वात्स्यायनेन। यः ग्रामार्थी पुरुषो भवति तस्य कृते वेदे 'सांग्रहणी' इत्याख्यः कश्चिद् यागो विधीयते, तस्य यागस्य इतिकर्तव्यतापि विधीयते। यथाविधि यागोऽनुष्ठीयते चेत् इह लोके एव यागकारी ग्रामस्य अधिपतिः भवति इत्यत्र नास्ति संशयः। बहुभिरेव यागफलरूपेण ग्रामलाभसम्भवात् एतादृशस्य दृष्टफलकस्य वेदवाक्यस्य प्रामाण्यं परीक्षितम्। विषयेऽस्मिन् उल्लेख्यं यत् न्यायमञ्जरीकारस्य नैयायिकशिरोमणेः जयन्तभट्टस्य पितामहेन श्रीमता कल्याणस्वामिना एव एतादृशो यागोऽनुष्ठितस्तस्य च ग्रामलाभोऽभवत्। अतएव तादृशानां दृष्टार्थकानां वेदवाक्यानां ग्रहणेन वस्तुतस्तु भाष्यकारेण वात्स्यायनेन समग्रस्यैव वेदस्य प्रामाण्यं स्वीकृतम्। तन्मतानुसारं "मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यवच्च तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यात्" इति सूत्रस्थितेन चकारेण सर्वेषां दृष्टार्थवेदवाक्यानां अन्येषां च लौकिकानां सत्यार्थवाक्यानां दृष्टान्तरूपेण ग्रहणं कृतम्। सूत्रकारस्य आचार्यस्य गौतमस्य मतानुसारं आप्तपुरुषप्रामाण्यप्रयुक्तत्वमेव तद्वाक्यप्रामाण्यम्। तस्मात् वेदप्रामाण्य प्रदिपादयता तेन 'आप्तप्रामाण्यात्' इत्येव सामान्यतः हेतुरूपेण स्वीकृतम्। नित्यः सर्वज्ञः परमपुरुष एव वेदस्य प्रथमो वक्ता कर्ता वेति आचार्येण गौतमेन मन्यते। श्रीमता वाचस्पतिमिश्रेण तात्पर्यटीकायां गौतमसिद्धान्तं परिस्कुर्वता व्याख्यातं यत् जगतः कर्त्ता परमेश्वर एव नित्यः सर्वज्ञः परमकारुणिकश्च। सृष्ट्यादौ तेनैव मानवकल्याणार्थं नैकं उपदेशः कृतः। तदुपदिष्टं वाक्यमेव वेद इत्युच्यते। एवं विषादिनाशकानां बहूनां मन्त्राणां तथा आयुर्वेदस्य च उपदेशकर्तृरूपेण सर्वज्ञपरमेश्वरस्याङ्गीकारात् तत्प्रामाण्यस्य च स्वीकारात् वेदस्य च नित्येन सर्वज्ञेन परमेश्वरेण उपदेशसम्भवात् तस्यापि अर्थात् वेदस्यापि प्रामाण्यमङ्गीक्रियते। किञ्च आयुर्वेदशास्त्रेष्वपि वेदोक्तानां शान्तिपौष्टिकादिकर्मणामनुष्ठानं स्वीकृतं तथा रासायनादीनां कर्मणां प्रारम्भे वेदविहितानां चान्द्रायणादिप्रायश्चित्तकर्मणां कर्तव्यतापि ऊरीकृता। अतएव यत्र आयुर्वेदस्य प्रामाण्यं प्रतिष्ठितं तत्रापि वेदस्य प्रामाण्यं यतः स्वीकृतं, तस्मात्तेनैव वेदस्य प्रामाण्यं महाजनपरिग्रहश्च निश्चीयते। अथ नैयायिकमूर्धन्यस्य वाचस्पतिमिश्रस्य मतानुगं मतं उदयनाचार्य-जयन्तभट्ट-गङ्गेशोपाध्यायप्रभृतिभिः नैयायिकाचार्यैरपि सिद्धान्तरूपेण स्वीकृतम्। अत्रेदं वक्तव्यं यत् वैशेषिकदर्शने महर्षिणा कणादेनापि सूत्रितम् - "तद्वचनादाम्नायप्रामाण्यम्" इति (१/१/३)। इति। किरणावलीकारेण आचार्येण उदयनेनापि सूत्रस्थेन तत्पदेन परमेश्वरस्यैव ग्रहणं कृतम्। तदुक्तं तेन "तद्वचनात् तेन ईश्वरेण प्रणयनात्" इति। पुनश्च सूत्रस्थितेन तत्पदेन अव्यवहितस्य पूर्वसूत्रस्य धर्मपदस्यापि ग्रहणं सम्भवति। तदा तद्वचनात् नाम धर्मवचनात् धर्मप्रतिपादकत्वात् इत्येवं व्याख्यानं प्राप्यते।

तदापि नित्येन सर्वज्ञेन परमेश्वरेण वेदः प्रणीत इति ज्ञायते। आचार्येण कणादेन उक्तं "बुद्धिपूर्वा वाक्यकृतिर्वेदे" (६/१/१) इति। अर्थात् आचार्यकणादनये तु लौकिकवाक्यरचनावत् वेदवाक्यस्य रचनापि बुद्धिपूर्वा अर्थात् वेदार्थविषयकज्ञानजन्या। तस्मान्महर्षिकणादनयेऽपि शाश्वतधर्मगोप्ता सर्वज्ञः परमेश्वर एव धर्मप्रतिपादकस्य वेदस्य प्रथमो वक्ता तस्य प्रामाण्यप्रयुक्तत्वेन एव वेदस्य प्रामाण्यम्, परमेश्वरव्यतिरिक्तस्य अन्यस्य कस्यापि वेदोपदेष्टृरूपेण ग्रहणस्याशक्यत्वादिति शम्।

सहायकानां ग्रन्थानां विवरणम् –

१. वैदिकवाङ्मयस्येतिहासः, आचार्यः जगदीशचन्द्रः मिश्रः, चौखम्बा सुरभारतीप्रकाशनम्, वाराणसी, पुनर्मुद्रितसंस्करणम्, २००२।
२. वेदभाष्यभूमिकासंग्रहः, आचार्यः बलदेवः उपाध्यायः, चौखम्भा संस्कृत संस्थानम्, वाराणसी, द्वितीयसंस्करणम्, १९८५।
३. आश्वालायन-श्रौतसूत्रम्, अमरकुमार चट्टोपाध्यायः, दि एशियाटिक सोसाइटि, कलिकाता, प्रथमप्रकाशः २००२।
४. वेदपरिचयः, डः योगीराजः वसुः, फार्मा के-एल्-एम् प्राइभेट लिमिटेड, कलिकाता, द्वितीयसंस्करणम्, १९७०।
५. न्यायपरिचयः, महामहोपाध्यायः श्रीफणिभूषणः तर्कवागीशः, द्वितीयसंस्करणम्।
६. मीमांसा-दर्शनम्, (प्रथमः खण्डः) महामहोपाध्यायः श्रीभूतनाथः सप्ततीर्थः, संस्कृत बुक् डिपो, कलिकाता, पुनर्मुद्रणं १४१६ वङ्गाब्दः।
७. न्यायमञ्जरी, सम्पादकः के. एस्. वरदाचार्य्यः, प्राच्यविद्यासंशोधनालयः, मैसुरु, प्रथमसंस्करणम्, १९६९।

"..बुद्धेः परतस्तु सः"[i] इति गीतोक्तेरद्वैतविशिष्टाद्वैताचिन्त्यभेदाभेददिशा समीक्षणम्

प्रबन्धप्रणेता- त्रिदिव-राय-मण्डलः

भूमिका-

ब्रह्म विहाय अन्यदशेषस्य अनित्यमवगम्य स्त्र्यन्नपशुक्षेत्रस्रक्चन्दनादैहिकेभ्यः त्रिदिवाद्यामुष्मिकेभ्यश्च विषयेभ्यः विरक्तो भूत्वा शमदमोपरतितितिक्षासमाधानश्रद्धापूर्वकं जननमरणाद्यशेषानर्थरूपसंसाराग्निना सन्तप्तः मुक्त्युपायभूतात्मतत्त्वविज्ञानाय योग्यः मुमुक्षुः प्रशान्तचित्तः जितेन्द्रियः आध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकविघ्ननिवृत्तिकामः मिथ्याज्ञानजन्यवासनां सकारणेन सह बाधयितुं परमात्मानञ्च विज्ञातुं दीप्तशिरा इव श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं गुरुम् अनुसरति। "शान्तो दान्त उपरतो तितिक्षुः समाहितो भूत्वा"[ii], "रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते"[iii], "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः"[iv], "तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः"[v], "तस्माद्यस्य महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः"[vi] चेत्यादिश्रुतिभ्यः स्मृतिभ्यश्च अवगम्यते यत् इन्द्रियनियमनपूर्वकं परमात्मा ज्ञातुं शक्यः। पापाचारस्य कामस्य समूलनाशाय न केवलं बाह्येन्द्रियजयः, मनसः बुद्धेरपि जयः कर्तव्यः। यद्यपि कष्टेन बाह्येन्द्रियाणां नियमनं शक्यम्, किन्तु अन्तरिन्द्रियगततृष्णायाः त्यागोऽतीवदुःसाध्यः तथापि "रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते"[vii] इत्यत्र परमात्मदर्शनस्य तृष्णात्यागसाधनत्वेन कथितत्वात् तादृशम् अशेषक्लेशरहितं विशुद्धमात्मानं देहेन्द्रियमनोबुद्ध्यादिभ्यः पृथक्कृत्य दर्शयितुं भगवता श्रीकृष्णेन उच्यते यत्

"इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः।
मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः॥"[viii] इति।

शाङ्करभाष्याभिप्रायः

श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणाख्यानि ज्ञानेन्द्रियाणि परिच्छिन्नजडस्थूलदेहात् श्रेष्ठानि। यतो हि देहादिभ्यः स्थूलजडपरिच्छिन्नविषयेभ्यः व्यापकानि प्रकाशकानि सूक्ष्माणि च भवन्ति। इन्द्रियाणाञ्च प्रवर्तकत्वात् सङ्कल्पविकल्पात्मकं मनः तेभ्य इन्द्रियेभ्यः श्रेष्ठम्।

ननु इन्द्रियाभिन्नं मनः खलु ? स्मर्यते च "मनःषष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति"[ix] इति भगवद्वचनमिति

चेन्नेति ब्रूमः। अस्मिन् भगवद्वाक्ये मनः षष्ठं येषां ज्ञानेन्द्रियाणां तानि मनःषष्ठानि इत्येवं विग्रहानुसारेण अन्तःकरणम् आदाय षड्संख्यावन्ति इन्द्रियाणि इति अन्तःकरणस्य इन्द्रियाभावेऽपि चक्षुकर्णनासिकात्वग्जिह्वाख्यानां ज्ञानेन्द्रियाणां षड्संख्यापूर्तियोग्यतया "मनःषष्ठानीन्द्रियाणि" इत्यादिगीतोक्तेरनिन्द्रियव्यवस्थापकत्वम्।

ननु सजातीयगतसंख्यापूर्तिः सजातीयेनैव इति नियमश्रवणात् मनसः इन्द्रियत्वमेवेति चेन्नेति वदामः। यत्र यत्र संख्यापूर्तिः तत्र तत्र सजातीयत्वमेव इति व्याप्तिः व्यभिचारग्रस्ता। अस्याः व्याप्तेः व्यभिचारस्थलानि धर्मराजाध्वरीन्द्रैः वेदान्तपरिभाषायां कथ्यते यत् "यजमान पञ्चमा ईडां भक्षयन्ति"[x], "वेदानध्यापयामास महाभारतपञ्चमान्"[xi] चेत्यादि। यजमानस्य ऋत्विक्त्वाभावेऽपि ऋत्विग्गतपञ्चत्वसंख्यापूरणार्थम् अनृत्विजोऽपि यजमानस्य ऋत्विक्त्वव्यपदेशः। अपि च वेदगतपञ्चत्वसंख्यापूरणाय अवेदस्य अपि महाभारतस्य पञ्चमवेदाख्या प्रदीयते।

ननु "इन्द्रियाणां मनश्चास्मि"[xii] इत्यत्र भगवान् श्रीकृष्णः स्पष्टमेव मनसः इन्द्रियत्वम् अवदत् इति चेदपि मनसः अनिन्द्रियत्वमेव। यतो हि तस्मिन्नेव प्रसङ्गे "नक्षत्राणामहं शशी"[xiii] इत्युक्तत्वात्। यदि इन्द्रियेषु मनः प्रधानमित्युच्यते तर्हि नक्षत्रेषु चन्द्र एव प्रधानमित्येवमङ्गीकार्य्यम्। किन्तु नक्षत्रेषु चन्द्रस्य प्राधान्यम् अप्रसिद्धमेव। एवञ्च श्रुतिषु अपि इन्द्रियेभ्यः पृथक्त्वेन मनसः ग्रहणं श्रूयते। तथा च श्रुतयः यत् "एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च"[xiv], "बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च। इन्द्रियाणि हयानाहुः विषयास्तेषु गोचरान्॥"[xv] चेत्याद्याः। तस्मात् सङ्कल्पविकल्पात्मकम् अन्तःकरणम् इन्द्रियेभ्यः भिन्नं श्रेष्ठञ्च भवति।

सङ्कल्पविकल्पादीनां मनोधर्मत्वात्, मनोधर्माणां च निश्चयपूर्वकत्वात् निश्चयात्मिका बुद्धिः प्रकृष्टा भवति। बुद्धेरपि साक्षित्वात् द्रष्टृत्वात् च परमात्मा श्रेष्ठः, यं देहिनं देहेन्द्रियादिषु अधिष्ठितः कामः मोहयति स परमात्मा। एतदेव कठोपनिषदि श्रूयते यत्

"इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः।
मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः॥"[xvi] इति।

ननु श्रुतौ इन्द्रियेभ्योऽपि अर्थानामर्थात् विषयानां श्रेष्ठत्वमुक्तम्, भगवता तु अर्थेभ्य इन्द्रियाणां श्रेष्ठत्वं गदितम्। इत्यतः श्रुतिस्मृत्योः विरोधः, श्रुतिस्मृत्योः विरोधे श्रुतिरेव बलवतीति कारणात् भगवत्कथनं न युक्तियुक्तमिति चेन्न, अर्थेभ्यः विषयेभ्य इन्द्रियाणां परत्वे श्रुतेरभिप्रायात्। अतः भगवदुक्तं श्रुत्या न विरुध्यते।

रामानुजभाष्याभिप्रायः

आत्मज्ञानावाप्तौ इन्द्रियाणि मुख्यप्रतिबन्धकानि भवन्ति। इन्द्रियेषु विषयभोगरतेषु सत्सु आत्मज्ञानानुशीलनम् अशक्यम्। इन्द्रियेषु विषयभोगविरतेषु अपि विषयासक्तं मनः चेत् ज्ञानावाप्तिः न सम्भवति इति कारणात् इन्द्रियेभ्यः मनः परम्। सङ्कल्पविकल्पात्मकमनसि विषयभोगविमुखे सत्यपि निश्चयात्मिका बुद्धिः यदि आत्मज्ञानविपरीतसांसारिकविषयासक्ता भवति तर्हि आत्मज्ञानं न सम्भवति इति कारणात् प्रतिबन्धकत्वेन मनसः बुद्धिः श्रेष्ठा। इन्द्रियादिबुद्ध्यन्तेषु विषयभोगोपरतेषु सत्सु अपि रजोगुणोद्रेकरूपः कामः समुत्पन्नश्चेत् इन्द्रियमनोबुद्धीनां नियन्त्रणम् अशक्यम्। यतो हि काम एव इन्द्रियमनोबुद्ध्यादीन् नियोजयति। अतः बुद्धेरपि कामः श्रेष्ठः।

बलदेवविद्याभूषणभाष्याभिप्रायः

परब्रह्मज्ञानसाधनानुष्ठानादौ इन्द्रियनियमनं कार्यम्। इन्द्रियानियमने सति मनसः नियमनमशक्यम्। स्वप्नावस्थायाम् इन्द्रियेषु नष्टेषु अपि जाग्रदवस्थायामिन्द्रियप्रवर्तकं मनः स्वप्नावस्थायां न नश्यति। अत इन्द्रियेभ्यः मनः श्रेष्ठम्। मनसोऽपि विज्ञानरूपिणी बुद्धिः श्रेष्ठा भवति। सुषुप्त्यवस्थायां मनसि नष्टेऽपि विज्ञानाकाराकारितबुद्धिः न नश्यति। अत एव ज्ञानं भवति यत् सुखमहम् अस्वाप्सम् इति। एवञ्च नियश्चात्मिकाबुद्धिवृत्त्या मनोवृत्तेः प्रसारत्वात् मनसोऽपि बुद्धिः ज्यायसी भवति। ज्ञानाभ्यासेन बुद्धौ नष्टायां सत्यामपि यः चेतनः पुरुषः सर्वदैव विनश्वरः सन् विराजते स जीवात्मा बुद्धेरपि प्रकृष्टः।

अस्मत्समीक्षणम्

"इन्द्रियेभ्यः परं मनः"[xvii] इति भगवद्वचनेन सह "अर्थेभ्यश्च परं मनः"[xviii] इति श्रुत्या विरोधः परिलक्ष्यते। अस्य विरोधस्य समाधानाय मधुसूदनसरस्वतीभिः कथितं यत् "'इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था' इति स्थाने अर्थेभ्यः पराणि इन्द्रियाणि इति विवक्षाभेदेन भगवदुक्तं न विरुध्यते"[xix] इति। अर्थात् अर्थेभ्यः श्रेष्ठानि इन्द्रियाणि इति मधुसूदनमतम्। अत्र रामानुजाचार्यैः किमपि मतं न प्रकटितम्। किन्तु बलदेवविद्याभूषणाचार्यैरुक्तं यत् "अस्यार्थः- इन्द्रियेभ्योऽर्थाः विषयाः तदाकर्षितत्वात् पराः प्रधानभूताः"[xx] इति। अत्र मधुसूदनसरस्वतीबलदेवविद्याभूषणयोः मतविरोधः लक्ष्यते। अत्र बलदेवविद्याभूषणमतमेव समीचीनं भाति। यतो हि श्रुतौ साक्षादुक्ते अर्थे विरपीतलक्षणया मधुसूदनसरस्वतीभिः विरपीतार्थस्वीकारोऽनर्थक एव। एवञ्च इन्द्रियाणि एव विषयान् प्रति धावन्ति, न तु विषया इन्द्रियाणि प्रति। अत

इन्द्रियापेक्षया विषयाणां श्रेष्ठत्वमवगम्यते।

वयं मधुसूदनसरस्वत्युक्तं मतं न स्वीकुर्मश्चेत् भगवच्छङ्करमतेन सह श्रुत्युक्तं न विरुध्यते। यतो हि "इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यः परं मनः"[xxi] इत्यत्र भगवच्छङ्कराचार्यैरुच्यते यत् "स्थूलानि तावदिन्द्रियाणि, तानि यैरर्थैरात्मप्रकाशनाय आरब्धानि, तेभ्य इन्द्रियेभ्यः स्वकार्येभ्यः ते परा हि ह्यर्थाः सूक्ष्माः महान्तश्च प्रत्यगात्मभूताश्च"[xxii] इति। सूक्ष्मभूतेभ्य इन्द्रियाणि उत्पद्यन्ते इति कारणात् इन्द्रियापेक्षया सूक्ष्मभूतानि श्रेष्ठानि। अतः भगवच्छङ्करमतेन सह वस्तुतस्तु श्रुत्युक्तं न विरुध्यते।

"बुद्धेः परतस्तु सः"[xxiii] इत्यत्र भगवच्छङ्कररामानुजबलदेवविद्याभूषणाचार्याणां मतं परस्परं विरुध्यते। बुद्धेरपि परमात्मा प्रकृष्ट इति भगवच्छङ्करमतम्। बुद्धेः कामः श्रेष्ठ इति रामानुजमतम्। बुद्धेः जीवात्मा श्रेष्ठ इति बलदेवविद्याभूषणमतम्। विचार्यमाणे सति भगवच्छङ्करबलदेवविद्याभूषणमतयोरत्र सादृश्यं विद्यते इत्यवगम्यते, भगवच्छङ्करमतानुसारं जीवात्मनः परमात्माऽभिन्नत्वात्। "बुद्धेरात्मा महान् परः"[xxiv] इत्यस्यां श्रुतौ आत्मपदेन हिरण्यगर्भः ज्ञेयः। प्रथमः जीवात्मा हिरण्यगर्भ एव। किन्तु रामानुजेन सह भगवच्छङ्करबलदेवविद्याभूषणयोः विरोधः विद्यते। अत्र भगवच्छङ्करबलदेवविद्याभूषणयोः मतं ग्रहणयोग्यं भाति, कामस्य मनोधर्मत्वात्। कामस्य च मनोधर्मत्वे "कामः सङ्कल्पः विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एव"[xxv] इति श्रुतिरत्र मानम्। मनस उपलक्षणतयाऽत्र प्रयोगेण मनसः ग्रहणेन कामादीनामपि ग्रहणं सञ्जातम्। यतो हि स्वबोधकत्वे सति स्वेतरबोधकत्वम् उपलक्षणलक्षणं ज्ञेयम्। यदि उच्येत- काममनसोः धर्मधर्मिभावे सत्त्वेऽपि मनस्सत्त्वे कामः न तिष्ठति तर्हि धर्मिणि सत्यपि धर्मस्य अनङ्गीकारः स्यात्। किन्तु यथा स्वामी भृत्यम् अपेक्षते तथा धर्मी अपि धर्ममपेक्षते, अन्यथा धर्मित्वहानिः। अतः धर्मिणि मनसि विद्यमाने अवश्यमेव धर्मः विद्यमानः स्यादेव। अतोऽग्नौ स्थिते अवश्यमेव प्रेक्षावन्तः दाहस्य अङ्गीकारं कुर्वन्ति। उन्मत्ता एव नाङ्गीकुर्वन्ति।

अतः "कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा"[xxvi] इति श्रुत्यनुसारं कामादीनां मनोधर्मत्वाङ्गीकारे मनस उपस्थितौ कामादीनामपि उपस्थितिः, मनसोऽनुपस्थितौ कामादीनामपि अनुपस्थितिरङ्गीकार्या। एवञ्च मनस उपस्थितौ कामादीनामनुपस्थित्यङ्गीकारे तदनुपस्थितौ च कामादीनामुपस्थित्यङ्गीकारे श्रुतहानिरश्रुतप्रसङ्गश्च। अतः "सर्वेषु बुद्धिपर्यन्तेषूपरतेष्वपि इच्छापर्यायः कामो रजोगुणसमुद्भवो वर्तते चेत्, स एवैतानीन्द्रियादीन्यपि स्वविषयेषु वर्तयित्वा आत्मज्ञानं निरुणद्धि"[xxvii] इति रामानुजवचनं श्रुतिविरुद्धम् अत्यन्तमयुक्तं भातीति अस्मन्मतम्।

उपसंहारः-

शोधप्रबन्धेऽस्मिन् स्थूलदेहात् इन्द्रियाणाम्, इन्द्रियेभ्योऽन्तःकरणस्य, अन्तःकरणात् निश्चयात्मिकायाः बुद्धेः बुद्धेश्च परमात्मनः परत्वं परत्वे च यथायथं कारणानि प्रतिपादितानि। तत्रापि भगवच्छङ्कररामानुजबलदेवविद्याभूषणाचार्याणां मतानि उपस्थाप्य भगवच्छङ्करबलदेवविद्याभूषणोक्तमतयोः ग्रहणयोग्यत्वं योग्यत्वे च युक्तयः निगदिताः। अपि च अन्तःकरणस्य अनिन्द्रियत्वं प्रतिपाद्य विषयेन्द्रिययोः श्रेष्ठत्वविषये श्रुतिस्मृत्योः विरोधं प्रदर्श्य तद्विरोधश्च परिहृतः। एवमस्माभिरत्र दशोपनिषद्भाष्य-श्रीमद्भगवद्गीताभाष्य-ब्रह्मसूत्रभाष्य-गीताभूषणभाष्य-सारार्थदीपिका-गूढार्थदीपिका-वेदान्तपरिभाषा-पञ्चदशीनैष्कर्म्यसिद्ध्यादि-ग्रन्थपर्यालोकनेन सप्रमाणं यथामति स्वयुक्त्या परमात्मनः परत्वं प्रतिपादितमिति शम्।

i श्रीमद्भगवद्गीता- ३/४२
ii बृहदारण्यकोपनिषत्- ४/४/२३
iii श्रीमद्भगवद्गीता- २/५९
iv बृहदारण्यकोपनिषत्- २/४/५
v श्रीमद्भगवद्गीता- २/६१
vi श्रीमद्भगवद्गीता- २/६८
vii श्रीमद्भगवद्गीता- २/५९
viii श्रीमद्भगवद्गीता- ३/४२
ix श्रीमद्भगवद्गीता- १५/७
x लोकनाथ-चक्रवर्तिभिः महोदयैः अनुदिते व्याख्याते च वेदान्तपरिभाषाख्यग्रन्थे एतदेव उद्ध्रियते, पृष्ठाङ्कः- ६२
xi तत्रैव
xii श्रीमद्भगवद्गीता- १०/२२
xiii श्रीमद्भगवद्गीता- १०/२१
xiv मुण्डकोपनिषत्- २/१/३
xv कठोपनिषत्- १/३/३
xvi कठोपनिषत्- १/३/१०
xvii श्रीमद्भगवद्गीता- ३/४२
xviii कठोपनिषत्- १/३/१०
xix श्रीमद्भगवद्गीता(अष्टटीकोपेता), पृष्ठाङ्कः- १७९
xx श्रीमद्भगवद्गीता(गीताभूषणभाष्येण सारार्थवर्षिण्या च समलङ्कृता), पृष्ठाङ्कः- ११५
xxi कठोपनिषत्- १/३/१०
xxii श्रीमद्भगवद्गीता(वासुदेवानन्दस्वामिभिः व्याख्याता अनूदिता च), पृष्ठाङ्कः- ७७
xxiii श्रीमद्भगवद्गीता- ३/४२
xxiv कठोपनिषत्- १/३/१०
xxv बृहदारण्यकोपनिषत्- १/५/३
xxvi तत्रैव
xxvii श्रीमद्भगवद्गीता(शाङ्करभाष्याद्येकादशटीकोपेता), पृष्ठाङ्कः- ३४८

परिशीलिताः ग्रन्थाः

1 अश्वघोषः। २००४। **बुद्धचरितम्**। पाण्डेयः, श्रीकान्तः(सम्पादकः)। वाराणसीः चौखम्बा संस्कृत सीरीज अफिस।

2 Nagarajuna। 2006। **mūlamādhyamikakārikā**। J. Kalupahana, David(Secretary)। Delhi: Motilal Banaras Publishers Private Limited।

3 माधवाचार्यः। २०१४। **सर्वदर्शनसङ्ग्रहः**(सपरिशिष्टः "प्रकाश"-हिन्दीभाष्योपेतः)। ऋषि, उमाशङ्करः(भाष्यकारः)। वाराणसीः चौखम्बा विद्याभवन।

4 २००८। **तैत्तिरीयोपनिषत्** (वङ्गपुस्तकम्, शाङ्करभाष्यसमेता)। दुर्गाचरणसांख्यवेदान्ततीर्थः, महामहोपाध्यायः(अनुवादकः सम्पादकश्च)। कलिकाताः देव-साहित्य-कुटीर-प्राइभेट-लिमिटेड।

5 २००६। **छान्दोग्योपनिषत्** (वङ्गपुस्तकम्, शाङ्करभाष्यसमेता)। दुर्गाचरणसांख्यवेदान्ततीर्थः, महामहोपाध्यायः(अनुवादकः सम्पादकश्च)। कलिकाताः देव-साहित्य-कुटीर-प्राइभेट-लिमिटेड।

6 सं.-२०६८। **ईशादि नौ उपनिषत्** (शाङ्करभाष्यसमेता)। गोरखपुरः गीताप्रेस (प्रकाशक एवं मुद्रक)।

7 २००९। **कठोपनिषत्** (वङ्गपुस्तकम्)। भूतेशानन्दः, स्वामी (अनुवादकः व्याख्याकारश्च)। कलिकाताः उद्बोधन-कार्यालयः।

8 २०००। **उपनिषद्भाष्यम्** (प्रथमखण्डः, श्रीमदानन्दगिर्याचार्यकृतटीकया कठ-माण्डूक्य-तैत्तिरीयभाष्याणां प्रसिद्धाचार्यान्तरटीकाभिः सटीकतैत्तिरीयवार्त्तिकेन च समलङ्कृतम्)। सं. एस. सुब्रह्मण्यशास्त्री(सम्पादकः)। वाराणसीः श्रीदक्षिणामूर्ति-मठ-प्रकाशन।

9 व्यासदेवः। २०००। श्रीमद्भगवद्गीता। वासुदेवानन्दः (अनुवादकः व्याख्याकारश्च)। कलकाताः उद्बोधनकार्यालयः।

10 व्यासदेवः। २०२३। **श्रीमद्भगवद्गीता**. श्रीपादविश्वनाथचक्रवर्तिमहोदयविरचित-सारार्थवर्षिणीटीकया एवं श्रीयुतबलदेवविद्याभूषणमहोदयविरचित-गीताभूषणभाष्येण समलङ्कृता. प्रकाशकः-

कृष्णदासबाबा. मथुरा: राधाकुण्ड, कुसुमसोवर।

11 महर्षिपतञ्जलिः। २००८। **पातञ्जलयोगदर्शनम्** (व्यासभाष्यसम्बलितं तच्च योगसिद्धि-हिन्दी-व्याख्योपेतम)। व्याख्याकारः- सुरेशचन्द्रश्रीवास्तवः। वारणसी: चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन।

12 विश्वारूपानन्दः, स्वामी। २०१७। **वेदान्तदर्शनम्**। कलिकाता: उद्बोधन-कार्यालयः।

13 व्यासदेवः। २०१४। **श्रीमद्भगवद्गीता** (बङ्गपुस्तकम्)। अनुवादकः व्याख्याकारश्च- स्वामी वासुदेवानन्दः। कलिकाता: उद्बोधन-कार्यालयः।

14 व्यासदेवः।सं.- २०६४। श्रीमद्भगवद्गीता(श्रीरामानुजभाष्य-हिन्दी-अनुवादसहिता)। अनुवादकः- श्रीहरिकृष्णदासगोयेन्दका। गोरखपुरः गीताप्रेस।

व्यासदेवः। २००९। **श्रीमद्भगवद्गीता** (अष्टटीकोपेता)। सम्पादकः- प. वासुदेवलक्ष्मणशास्त्री-पणशीकरः। दिल्ली: चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान।

ॐॐॐ

Name (Writter)- Tridib Roy Mondal,

(प्रबन्धप्रणेता- त्रिदिवरायमण्डलः)

Designation- Assistant Professor of Diamond Harbour Women's University,
Dept of Sanskrit,

Postal Address- Name- Ranjit Kayal, Vill- kalagachhi, P.O- Sarisha, P.S- Diamond Harbour, Dist- South 24 Parganas, Pin- 743368, West Bengal,

Mobile No.- 9875459288, 8478815266

चित्तस्वरूपं तत्स्थितिः तत्कार्याणिच -

Concept of the Mind, its Stages and Functions

Dr.Prashanata Kumar Dash
Lecturer in Sanskrit
Kalinga Institute of Social Sciences
Deemed to be University
Bhubaneswar-751024

Abstract

आधुनिकसमाजे सर्वे जनाः व्यस्तव्यग्रताजीवनं निर्वापयन्ति ,अतः तेषां कृते कालाभावात् स्वास्थ्यं प्रति प्रयत्नं नेतुं समयः नास्ति अतः बहुषु आमयेषु जानाः आक्रान्ताः जायन्ते, ननु संप्रति करोनाकाले सर्वेजानाः गृहे स्तित्वा निरोगः, चित्तस्य निवृत्तिः भवितुं शक्यते तदर्थं असौ शोधपत्रं सर्वेषां कृते अमोघः औषधी तया कार्यं करिष्यति । परन्तु जनाः तेषां विषयाणामनभिज्ञाः जायन्ते, ते सद्योपचाराय विषाक्तसंमिश्रतानि औषधानि औषधीकेन्द्रात् क्रित्वा सद्योपास्य कामना कुर्वन्ति, तदर्थं पाश्चात्याधुनिकभेषजकाराः नूतनानि औषधानि उत्पाद्य तेषां विक्रयमपि बहुमूल्यैः जानान् प्रति प्रददन्ति, तदनन्तरं शरीरस्य कोऽपि लाभः न जायते परं रोगी क्षीणः रुग्णः जायते । स्वल्पकालस्योपसमनान्तरं पार्श्वप्रतिक्रिया पुनः परिलक्ष्यते। अतः अयं निरोधनिरोगप्रयाशः महर्षि पतञ्जलिना पातञ्जलयोगदर्शने वैज्ञानिकप्रक्रियया विविधेषु दिक्षु निरोधस्य प्राकाराः साधारणीकरणं च भवति इति । ननु स्वल्पकाले कथं निरोधस्योपायाः जायन्ते तदर्थं अनेकाः विद्वासः बहुषु शास्त्रेषु भिन्नाः भिन्नाः पद्धतयः आलोचिताः परन्तु तेषु महर्षिः पतंजलिकृत सिद्धान्तः अतीव प्रामाणिकः । ।अतः महर्षिः पतञ्जलिः अतीव सरलसुलभतया निरोधः निरोगस्य पन्थाः निर्दिशन्ति यत् प्रत्यहं योगी योगस्याभ्यासः क्रियते चेत् तर्हि निश्शङ्कायाः शारीरिकमानसिकदृष्ट्या सः योगी सुस्थः निरोगः च भविष्यति अत्र नास्ति संदेहः ।

Key words

योगः, संयोगः, एकाग्रः, निरोधः, निराकरणं, *वृत्तिनिरोधः, चित्तनिरोधः, मनसंयम, शारीरिकव्यायामः, कुम्भकः, हठयोगः,प्राणायामः, प्रत्याहारः, धारणा ,ध्यानं,समाधिः ।*

Introduction:

पूतपवित्रशान्तसुमनोहरहरितकोमलललितकमनीयदिग्वलयातुलनीयातीवप्राचीनतमसंस्कृतियुक्तमिदंभारतवर्षम् । प्रचलितासु विश्वसंस्कृतिकलासु अयं देश अग्रगण्यः । देशस्य गरिमासभ्यता प्रचीनतोत्कृष्टतास्तित्वताकलास्थापत्य संस्कृतिभ्यरनुज्ञायते । एतेषु क्षेत्रेषु अस्माकंदेशः उत्कृष्टतां लभते । ननु अपि मनस्तात्त्विकात्मसाक्षात्कारेषु अयं देशः प्रप्रथमं स्थानं प्राप्यते । अपरं तु अनेके भाषाभाषिणः समग्रदेशे आहिमालयात्कन्याकुमारीं यावत्वसुधैवकुटुम्बकमिव निवसन्ति । एतादृशि भारतवर्षे गुरुशिष्यपरम्पराक्रमेण आगता समस्तविद्या अद्यावधि समाजेऽपि निक्षुणतया उपलभ्यते । तासु सकलविद्यासु दर्शनशास्त्रमतीव प्रसिद्धम् । प्रसिद्धदर्शनेषु योगदर्शनस्यात्यन्तं महत्त्वपूर्णं स्थानं वर्तते। ननु योगे नैक वैज्ञानिकात्मिकाध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकमानसिकवायविकशारीरिक-प्रक्रियाणामतिसूक्ष्मतया चर्चा समाधानानि च परिलक्ष्यन्ते । एतानि दुःखनिवृत्तिकारणानि योगशास्त्रेषु निहितानीति हेतोः तत्कालादारभ्य एकविंशतिशतकेऽपि योगशास्त्रं समग्रविश्वे आद्रियते । पुराकाले ऋषियोगीमुनितपस्विसत्यानुसरदिग्द्रष्टात्रिकालदर्शिजितेन्द्रियमृत्युञ्जयचिरञ्जीव्यात्मदर्शिब्रह्मज्ञानिनः सुसमाजनिर्माणाय जनानां नीरोगनिःश्चलोपयोगमार्गं योगशास्त्रे प्रदर्शितवन्तः।

कालक्रमे योगस्य विविधाः भेदाः परिदृश्यन्ते । ते च क्रियायोगः, चर्यायोगः, अद्वैतयोगः, ब्रह्मयोगः, शिवयोगः, सिद्धियोगः, ध्यानयोगः, भक्तियोगः, राजयोगः, ज्ञानयोगः, हठयोगः, कर्मयोगः, मन्त्रयोगः, लययोगः, अमनस्कयोगः, तन्त्रयोगः, नादयोगः, अस्पर्शयोगः, कुण्डलिनीयोगादय इति। योगसाधनं तु यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधिभिरात्मानुभावात्मकं परमात्मस्वरूपं परमपदं प्राप्तुं

प्रामुख्यं भजते । सर्वदार्शनिकानां एकं हि परमलक्ष्यं दुःखनिवृत्तिः, दुःखानां शाश्वतमुक्तिः मोक्षः, कैवल्यम्, अपवर्गः, निःश्रेयः, निर्वाणं, परमपदं, ब्रह्मप्राप्तिश्चादयः । अतः श्रीकृष्णेन उच्यते –

तपस्विभ्योऽधिकोयोगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः ।[1]। इति

अस्मिन्प्रसङ्गे योगी तपस्विनु ज्ञानीषु सर्वेषु श्रेष्ठः । तानि योगसाधनानि वैदिकालेऽपि परिलक्ष्यते इति ऋग्वेदे उदाहरणम् –

यस्मादृते न सिध्यति यज्ञोविपश्चितश्चन।

सधीनांयोगमिन्वति।।[2] इति

योगे योगे तवस्तरं वाजे वाजे हवामहे[3]। इति

ऋग्वेदानुसारेण यानि वस्तूनि यज्ञेन न सिद्ध्यन्ति तानि सर्वाणि योगाभ्यासेन सिद्ध्यन्तीति योगिनाम् अभीप्सा । एषः विषयः अपि काठोपनिषदि वर्णनोऽस्ति – **अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वाधीरोहर्षशोकौ जहाति** । इति[4] अध्यात्मयोगाभ्यासेन मनुष्याः परमसुखंलभन्ते । योगेन मनसः स्थिरता इन्द्रियसंयमनं च जायते इति उपनिषद्वाक्यम्- **तां योगमितिमन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणम्।।** इति[5] श्वताश्वेतरोपनिषदि प्राह – **"सांख्ययोगाभिपन्नं ज्ञात्वा देवं मुच्यते"इति।।**[6] सर्वकार्यस्य हेतुः परमदेवः परमेश्वरः इति । ज्ञानयोग-कर्मयोगयोः वा गूढरहस्यं ज्ञात्वा मनुष्यः समस्तबन्धनेभ्यः सर्वथा मुक्तः जायते । अपि च यो मनुष्यः तमीश्वरं ज्ञायते सः जन्म-मृत्युबन्धनेभ्यः विमुक्तः भवति । नन्वेवं तत्पुसज्ञानं ज्ञातुं योगी योगसाधनार्थं सततं प्रयासं करोति । मनुस्मृतौ कथितं यत् – **"समाधिनिर्धूतमलस्यचेतसो"** [7] इति । आत्मदर्शने तु यानि मलानि चेतसि आलोडनं सृजयन्ति तानि योगाभ्यासः दूरीकृत्य आत्मसुखं प्रददातीति । श्वेताश्वतरोपनिषदः वाक्यं यत् **"योगप्रवृत्तिं प्रथमावदन्ति"** ।[8] योगी साधनया भौतिकपदार्थेभ्यः आसक्तिं नाशयति, इन्द्रियं वशीकृत्य स्वायत्तेन परिचाल्यते । अतोहि भौतिकशरीरे शून्यातिशून्यानुभूतं दिव्यज्ञानञ्च अनुभूयते । पुनश्च श्वेताश्वतरोपनिषदुच्यते -

"न तस्य रोगो न जरा न मृत्युः प्राप्तस्य योगाग्निमयं शरीरम्"।[9] इति योगाभ्यासेन योगी पृथिवीजलमग्निवायुराकाशानां पञ्चमहाभूतानामुपरि स्वायत्ताधिकारं प्रसारयेदिति। मृत्यु-रोग-जरादिषु अपि विजयं लभ्यते ।

उपर्युक्तसूक्ष्मतत्त्वानि यान्यस्माकं वेदोपनिषत्पुराणशास्त्रेषु विपुलतया परिलक्ष्यन्ते तानि अतिसूक्ष्मातिसूक्ष्मतया विश्लिष्य महर्षिः पतञ्जलिः प्रथमतया योगशास्त्रमेकं नूतनं प्रामाणिकरूपं प्रदत्तवान् । अतः सः योगसूत्रस्यादिप्रवर्तकः । तस्यकालः (1500-200.B.C)[10] इति ऐतिहासिकानां मतम् । अपरं च सः न केवलं योगशास्त्रं परन्तु व्याकरणमायुर्वेदेषु ग्रन्थान् रचितवान् । तेषु योगसूत्रम् अत्यन्तं लोकप्रियं व्यवहृतं च । इदं योगशास्त्रं चतुर्षु पादेषु विभक्तम्, अत्र 195 सूत्राणि वर्तन्ते । कालानुक्रमे समयस्य परिवर्तनचक्रे नूतनानां साधकानाम् आविर्भावः अभवत् । तैः नूतनानां सिद्धान्तानाम् आविष्कारः कृतः । शोधप्रबन्धवस्तु तुलनात्मकम् अध्ययनम् ।

अतः यानि तत्त्वानि वेदपुराणादिषु पातञ्जलयोगसिद्धान्तेषु च उपलभ्यन्ते , तानि सर्वाणि निकृष्य अनन्तरकाले भिन्नमेकं नूतनसिद्धान्तमसृजत् सः हठयोगः इति कथ्यते। अस्यादिकर्ता आदिनाथः इति हठयोगप्रदीपिकायां स्मामीस्वात्मारामन् उल्लेखितवान्। यद्यपि हठयोगस्य आदिकर्ता आदिनाथः किन्तु तस्य किमपि लिखितं प्रमाणं न मिलति, कारणम् इत्युक्तौ एषा विद्या अतीवगूढा गुरुशिष्यपरंपराक्रमे आगता । सा विद्या स्वामीना स्वात्मारामेण प्रसिद्धतां प्रापिता । अस्य कर्तुः कालः (1600.A.D) इति । तदा सः कालः हठयोगस्य सुवर्णकालः इति कथ्यते चेन्नास्ति शंकावकाशः।

---

[1].भ.गी.6.46
[2].ऋ.वे.म-1.सू-18.मन्त्र-7
[3]. ऋ.वे.म-1.सू-30.मन्त्र-7, शु.यजु.1.14, साम.उ.1.211.1, पृ.2.2.7.9, अ.वेद.20.26.1
[4].कठ.उ.1.2.21
[5]. पू.प.1.6.11
[6]. श्वेता.उ.6.13
[7]. म.श्रुति
[8].श्वेता.उ.2.13
[9]. श्वेता.उ.2.12
[10] .योगदर्शनम्

व्यासश्रीः Vol. XX ISSN 2320-2025

अस्य शोधप्रबन्धस्य योगविषयवृक्षस्य द्वे शाखे । प्रथमशाखायां महर्षिः पतञ्जलिः चित्तनिरोधाभ्यासं प्रति गुरुत्वं ददाति, अपरस्यां शाखायां हठसिद्धान्तिकाः शारीरिकाभ्यासं प्रति ध्यानं प्रयच्छन्ति । एतयोः प्रभेदयोः तुलनात्मकमध्ययनमेव शोधस्य लक्ष्यम् ।

हठयोगेलिखितमस्ति यदादौ भगवान्शंकरः तस्यार्धाङ्गिनीं पार्वतीं योगविद्यामुपदेशं प्रदत्तवान् ।

"भवेद्वीर्यवती विद्या गुरुवक्त्रसमुद्भवा।

अन्यथा फलहीनास्यान्निर्वीर्याप्यतिदुःखदा"[11]इति

एषा विद्यातीव गूढा च गभीरा, केवलं गुरोः समीपे हि अध्येसितव्या, अन्यथा तु निष्फला भवेतीति । शिवसंहितायां वर्णितमस्ति **"एकं ज्ञानं नित्यमाद्यशून्यं नान्यत् किञ्चिद्वर्तते वस्तु सत्यम्"**[12]इति । अस्मिन् वस्तुसंसारे एकं हि ज्ञानं नित्यमनाद्यन्तरहितम् , अन्यानि सर्वाणि अवस्तूनि । तानि अवस्तूनि सत्यमिव प्रतिभासन्ते, केवलमस्माकमिन्द्रियजालम् इति । याज्ञवल्क्यस्मृतौ वर्णितम्- **"हिरण्यगर्भो योगस्य वक्ता चान्यः पुरातनः"**[13] इति । एषा योगविद्या पुरातनी, महाभारतेऽपि श्रीकृष्णार्जुनयोः संवादयोः योगविषयेषु बहुचर्चा विहिता । तत्रोक्तम् **"एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति"**[14] । यदि भूमण्डले काऽपि विद्या अस्ति सा केवलं सांख्ययोगविद्ययोः निहिता । पुनश्च अस्य विषये उक्तम् – **"सांख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः"**[15] सांख्यं योगं च भिन्नौ मन्यन्ते मूर्खाः, न विद्वांसः । नाम सांख्यं सम योगस्य ख्यातिः इति । वनपर्वे निर्देशितं **"सन्तोषः परं सुखम्"**[16] "सन्तोषादनुत्तम सुखलाभः" पुरा ऋणीणां लक्ष्यमासीत् यत् केन प्रकारेण मानवाः जन्मादारभ्य मृत्युपर्यन्तं दैनन्दिनजीवने संन्तोषेण जीवननिर्वाहं कुर्वन्ति, अपरं कारणं एषा योगविद्या-गूढविद्या उत्तरोत्तरकाले स्थास्यति ।

स्वामीस्वात्मारामेण उक्तं –

"अयं योगः पुण्यवतां धन्यानां तत्त्वशालिनाम् ।।[17]इति

'Those who are pious, courageous, have gained insight into the reality, free from jealousy, attains success in this yoga and not those who are envious.'[18] नाम ये मनुष्याःपवित्राः, उत्सुकाः, अपिच स्वाभ्यन्तरज्ञानेनाज्ञसौव ईर्ष्याः दूरमवतिष्टति सैवयोगविद्याया अधिकारी ।

स्वामीविवेकानन्दः'says the yoga is sense of joining. It implies union with God and the means to attain that union'.

श्रीअरोविन्दो'says this yoga aims at the conscious union with the divine in the super mind and the transformation of the nature. The ordinary Yogas go straight from Mind into some futureless condition of the cosmic silence and through it try to disappear upward into the highest.[19]

B.K.S.Iyengar Says "Yoga is like music. The rhyme of the body, the melody of the mind, and harmony of the soul, create symphony of life".

चित्तस्वरूपं तत्स्थितिः तत्कार्याणिच -

Concept of the Mind, its Stages and Functions

ऋषिमुनिदार्शनिकवेदज्ञानां धरापृष्ठेऽस्मिन् भारतवर्षे अवरतणतिरोधानयोः आदिकालात् युगोपयोगिनी प्रक्रिया प्रचलति । ते अस्मिन् लोके अलौकिकप्रतिभां भिन्न भिन्न विषयेषु प्रदर्श्य समाजिक दृष्ट्या अमरत्वं प्राप्तवन्तः। एतेषु महर्षिपतञ्जलिरन्यतमः। तेन कृतानि बहूनि शास्त्राणि उपलब्धानि । अनेकेषु शास्त्रेषु योगशास्त्रस्य महतस्थानम् अस्ति, इति हेतोः योगशास्त्रं संपूर्णं वैज्ञानिक-आध्यात्मिकोभयसाधारणम् ।

---

[11]. शि.सं.3/10
[12].शि.सं.1/1
[13].याज्ञवल्क्यस्मृति-12/5
[14].B.G.5/5
[15]B.G.5/4
[16] .M.B.V.2/46
[17].h.p.5/130
[18].IbId
[19].The Integral yoga.p-35

तत्र वैज्ञानिकपक्षः न केवलं पतञ्जलिना समादृतः अपितु तस्यानुकारिभिः अपि उद्भावितः। वैज्ञानिकपक्षे केन प्रकारेण मनुष्याणां चित्तनिरोधः भवेत् इति योगशास्त्रे उल्लेखितोस्ति । अत्र निरोद्धः नाम सायत्ती करणं, अर्थात् अस्माकं मनसः नियन्त्रणम् मनस्तु अणुरूपं सदैव इतस्ततः गच्छति इति ।

सर्वपल्ली राधाकृष्णमहोदयानां योगदर्शनोपरि स्वाभिमतम् एवं दृश्यते । "The Yoga Philosophy urges that the necessary inhabitation of mental status is brought about by practice and conquest of desire."[20]अत्र योगदर्शने मनसः बहुप्राधान्यमस्ति । अतः शरीरस्य मुख्यमेव मनः, मनसं विना किमपि कार्यं कर्तुं न क्षमते । मनसा हि मोक्षसंभवः। मनसः गतिः वायुरिव प्रतीयते । यथा श्रीकृष्णः गीतायाम् उक्तवान् –

"चञ्चलं हि मनः कृष्णः प्रमाथि बलवद्दृढम् ।
तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ।।इति "[21]

इति श्लोके योगसाधनसमये बहुमानसिकशारीरिकबाधाः पीड्यन्ते । किन्तु केन प्रकारेण तदवरोधः करणीयः एतदेवयोगिनां प्रयासः इति।

चित्तवृत्तिः – Mode of Cognitive Consciousness

'चित्त' इतिपदस्य 'चित्+ क्त' चित्पूर्वकं 'क्त' प्रत्ययः नाम प्रत्यक्षज्ञानं, विचारविमर्शः, मननक्रिया, अभिलाषः इत्यादयः बहव अर्थाः। "What the Samkhya calls 'Mahat' the Yoga calls 'citta'."[22]

"वृत्तयः पञ्चतय्यः क्लिष्टाक्लिष्टाः" इति।[23]

चित्तस्य कोशगतार्थान्तरिन्द्रियम्, अन्तःकरणम्, अनुसंधानकारणी वृत्तिः, मनः, बुद्धिः, अहंकारः इति । सांख्यसम्मतबुद्धिः, अहंकारः, मनः इति त्रितत्त्वनां सम्मिलितम् । योगदर्शनेऽपि बुद्धिः, अहंकारः, मनः इति त्रयाणां समाहारेण 'चित्तं' इति आख्यायते । चित्तं सत्त्वप्रधानं प्रकृतेः परिमाणम् । प्रकृतिः त्रिगुणात्मिका चित्तं वै त्रिगुणात्मकम् । अतः चित्तं कारणभेदेन भवति । त्रिधा विभक्तम्- प्रख्यातशीलम्, प्रवृत्तिशीलम्, स्थितिशीलमिति । महर्षिपतञ्जलिना प्रथमपादे द्वितीयसूत्रे उच्यते -

"योगश्चितवृत्तिनिरोधः इति"[24]

सूत्रे व्यासदेवः प्रख्याप्रवृत्तेः स्थितिशीलत्वात् त्रिगुणात्मकं चित्तस्य स्वरूपम् इति निरूपयति । **"चित्तं हि प्रख्याप्रवृत्तिस्थितिशीलत्वात् त्रिगुणम् । प्रख्यारूपं हि चित्तं सत्त्वं रजस्तमोभ्यां संसृष्टमैश्वर्य्यविषयप्रियं भवति इति।"**[25] संप्रज्ञातयोगः इति ख्यातम् । प्रख्याप्रकाशशीलत्वं वा, प्रवृत्तिशीलत्वं, स्थितिशीलत्वं त्रिस्वभावकारणं यथा – सत्त्व-रज-तमसः इति। "Like the Sānkhya, the Yoga system believes in the subtitle materiality of the citta, made of three gunas (strands or strings), viz., sattva, raja, tama."[26]। योगवार्त्तिकेऽपि श्रूयते- **"अतःप्रारब्धमपि कर्म कर्मविपाकोक्तप्रायश्चित्तादिवदेवातिक्रम्य झटिति मोचनमेवयोगस्य फलम् इति"।**[27] पुनः वाचस्पतिमिश्रः चित्तनिरोधः संप्रज्ञातस्य व्यापकव्यापारः इति प्रोक्तवान्- **"निरोद्ध्यन्ते यस्मिन् प्रमाणादि वृत्तयोऽवस्थाविशेषे चित्तस्य सोऽवस्थाविशेषो योगः"**[28] इति एवमेव सर्वदर्शनकारः माधवाचार्यः प्राह, सर्वचित्तवृत्तीनां चित्तस्य गुणानां निरोधः योगः। वृत्तयः पञ्चधा लक्ष्यन्ते;- प्रमाण-विपर्यय-विकल्प-निद्रा-स्मृतयः इति । अज्ञानवस्तुनः निश्चायकः वृत्तिः प्रमाणम् । विपर्ययः मिथ्याज्ञानं, वास्तविकता दूरशून्यासत्यकाल्पनिकप्रतीतिं च विकल्पस्याख्या । यथा- अयं ब्राह्मणः सूर्यः । अत्र शंका जायते- यदि चित्तस्य निरोधः योगः इति उच्यते , इमाः वृत्तयः ज्ञानकारणैः आत्मोपरि आश्रित्य प्रागभाव-प्रध्वंसाभावयोः स्वप्रतियोगिता उपरि आधार्यन्ते । धर्मस्यागमने विनाशे वा धर्मस्य विकृतिः उत्पन्ना भवति ।

[20] .Indian Philosophy, by- S.Radhakrishnan, v.ii, p -323
[21] ,भ.गीता-6/34
[22] . Indian Philosophy, by- S.Radhakrishnan, v.ii, p -317
[23] .यो.सू.1.5
[24] .यो.सू.1.2
[25] ,व्या.भा.1.2
[26] .Mind and supermind,p-140
[27] ,योग.वा.1.2
[28] ,तत्त्व.वै.1.2

एतस्मिन्नियमानुसारे आत्मनः कूटस्थता समाप्तं भविष्यति । कूटः-मूलस्वरूपः। तत्रावस्थितः कूटस्थता । आत्माकूटस्थता आत्मनः कदापि विकृतिः न भवति । यदि वृत्तयः आत्मनिष्ठा भवन्ति तेषां विनाशमपि आत्मनिष्ठा भवेयुः । वृत्तयः आत्मनः धर्मः। धर्मस्यागमनं विना सैवाधर्मी विकृतो भवेत् । अतः वृत्तिविनाशकाले आत्मनिविकारः दृश्यते परन्तु तस्य कूटस्थता न स्थास्यति इति सिद्धान्तः । महाभारते प्रोक्तम् एवम् अस्मिन्प्रसंङ्गे - **"नास्ति सांख्य समं ज्ञानं नास्ति योग समं बलम्"।**[29] इति अर्थात् अस्मिन्लोके सांख्यवत् समं ज्ञानं नास्ति योगवत् किमपि बलं नास्ति ।

ये साधकाः ब्रह्मात्मयोगनिरोद्धेश्वरप्राप्तिमुक्तिमोक्षज्ञानवैराग्यनिष्काम- निर्वाणापवर्गशरीरत्यागभक्त्यात्मसमर्पणकैवल्यादिमार्गेण गच्छन्ति ते कुतश्चन न बिभेति इति । सः दुर्बलकारणात् निर्भयं नानुभवति । किन्तु यः समाधिबलं लभेत, सः विशिष्टशक्तिसंपन्नपुरुषपूर्णरूपेण शुद्धिं प्राप्य पापत्रयात् मुक्तः भवति इति।

"योगीयोगाग्निर्दग्धकर्म चयोऽचिरात्।।"[30] **इति**

समाधिसिद्धान्ते तस्मिन्जन्मनि योगी मुक्तः भविष्यति । श्रुतापि कथितम् – श्रवणं मननं निदिध्यासनम् (ध्यानं समाधिं वा) अभ्यासस्य उपदेशः। समाधिं विना कोऽपि मुक्तिं न लभेत । मुक्तिः समाधिबलात् प्राप्तुं परमधर्मः।
यस्य मनः स्वायत्तेन नास्ति सदासर्वदा विषयवासनाकामनाभिलाषाभिलिप्सापिपासासक्तेन चित्तं निवेशयति सः कस्मिन्काले आत्मानन्दपरमानन्दशाश्वतानन्दामृतानन्दचिन्मयानन्दसच्चिदानन्दपरमसुखशून्यानुभवं समाधिं च प्राप्तुं न योग्यः । पुनः स्मृतिवाक्यम् **"अपरन्तु परमोधर्मः यद्योगेनात्मदर्शनम्"** [31] इति अतः योगसाधनेन आत्मदर्शनं जायते स एवनश्रेष्ठधर्मः। धर्मस्य फलं सुखमनुभवः । आत्मदर्शनावस्थायामिष्टभावनान्तकोटिशान्तिं यत्र अनुभवेत्तदावस्थायोगस्य श्रेष्ठावस्था इति । योगस्य प्रथमतया साधनं चित्तनिरोधः कारणं चित्तं स्वभावतः प्रकाशशीलम् , चेष्टाशीलम्, धैर्यशीलं त्रिगुणात्मकश्चेति । अतः हठतत्त्वकौमुदीकारः सुरेन्द्रदेवः हठयोगे चित्तविषये प्रकाशयति यत् -

ज्ञानं कृतो मनसि जीवति दुर्विकल्पे
प्राणोऽपि जीवति मनो म्रियते न यावत्।
प्राणो मनो द्वयमिदं न विलीयतेऽत्र
मोक्षं न गच्छति नरोऽत्र कथञ्चिदेव।।[32] **इति**

तस्य मतम् – कदा मनुष्याः पूर्णज्ञानस्याधिकारिणः भवन्ति ? अत्र चित्तनिरोद्धं कथं वा स्यात् ? उत्तरम्- अस्माकं मनः अतीव चञ्चलं सूक्ष्मतरं च, चित्तस्य स्वभावः प्रतिक्षणं परिवर्तनशीलं क्षिप्रशीलम् । उदाहरणानि – सारथी अश्वम् उष्ट्रं नासाबल्गयायत्तं कर्तुं शक्यते, महान्तः अपि गजं केवल सूक्ष्माङ्कुशेनायत्तं कुर्वन्ति । अपरं च पशुक्रीडनका अतिभयंकरं पशुसरीसृपादीन्धृत्वा सामान्यमुपचारादि कृत्वा स्वस्वार्थे नियोजयन्ति । यथा- सिंहः, व्याघ्रः, सर्पादिभिः । एतेभ्यः हिंस्रपशुभ्यः अतिसरलोपायैः मनुष्याः स्वकार्येषु संचालयन्ति । यदि एतावत् दुःसाहसकार्यं कर्तुं शक्यते । किमर्थं मनः नायत्तम् इति विचारः ? अतः मनोनिरोद्धाय सूक्ष्मातिसूक्ष्मोपायाः सन्ति ।

यतोहि मनुष्यशरीरस्य सारसुक्ष्मतत्त्वानि इन्द्रियेषु मनः अतीवसूक्ष्मतमम् । मनसा इन्द्रियाणि परिचाल्यन्ते । यदि मानसं निरोधं कर्तुं शक्यते । आत्मसाक्षात्कारं निसन्देहेन प्राप्यते । तदर्थमस्माकं पूर्वजाः सूक्ष्मतया विचिन्त्य अनेके उपायाः उल्लिखिताः । ते पातञ्जलयोगसूत्रे-हठयोगे-गीतापुराणादिधर्मग्रन्थेषु परिलक्ष्यन्ते ।

[29] .म.भा.श.326.2
[30] .विष्णुपुराण.6.7.35
[31] .याज्ञ.स्मृ.1.8
[32] .H.T.K.2/3

पूर्वसूत्रे '**चित्तवृत्तिनिरोधः**' 'योगः' इति उक्तम् अत्र स्वरूपे अवस्थानं, इदं सूत्रं पातञ्जलयोगसूत्रे प्रथमपादे तृतीयसूत्रे-

"तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम्" ।[33] इति विद्यते

"Then the seer is established in his own essential and fundamental nature."[34] योगी स्वप्रकृतिगतस्वभावं स्वरूपभावं प्रति ध्यानं कर्तव्यम् । यत्र स्व आत्मिकक्षेत्रे कथं प्रकारेण उत्तरोत्तरं ज्ञानस्य वृद्धिः भवति तदर्थं सर्वदा मनः निवेशनीयम् इति विमुक्तिः । **'स्वरूपप्रतिष्ठा तदानीं चितिशक्तिर्यथाकैवल्ये ।**[35] **इति** असंप्रज्ञातसमाध्यावस्थायां पुरुषस्य स्वस्वरूपप्रतिष्ठा नाम कैवल्यावस्थां तिष्ठति इति ज्ञाननिष्ठः। चित्तस्य व्युत्थानकाले स्वरूपप्रतिष्ठा अपि पुरुषोऽन्तर्ज्ञानं रूपं न प्राप्यते। **"स्पटिकस्येव स्वभावस्वच्छधवलस्य जपाकुसुमसन्निधानोपाधिररुणिमा, न चोपाधिनिवृत्तावुपहित निवृत्तिरतिप्रसङ्गादिति भावः"।** [36] **इति** बुद्धिबोधात्मापुरुषः- बुद्धेः ज्ञानं प्रतिविम्बग्राही प्रतिसंवेदनग्राही वा पुरुषतत्त्वम् इति कथ्यते । कारणं बुद्धिबोधज्ञानं हि प्रतिसेवनं क्रियते तद्भिन्नं न, अतः यदा बुद्धिः सर्वशून्यं भवति, कोऽपि संवेदनं ज्ञानं वा न धारयति किमपि प्रतिविम्बं न गृह्णाति इति।

आत्मज्ञानावस्थायां पुरुषस्य का अवस्था ? अपरं पुरुषस्य सत्त्वं किं प्रकारकमस्ति ? इति शंकायाः समाधानं- तदा द्रष्टुस्वरूपेऽवस्थानम्- पुरुषस्य स्थितिः निजस्वरूपम् अवतिष्टते । तत्केवलं स्वचिन्मात्रं रूपे प्रतिष्ठापयति, कस्यापिपदार्थस्य प्रतिसेवनं न क्रियते । **'तदाऽसंप्रज्ञातयोगकाले द्रष्टुः चितिशक्तेः पुरुषस्य स्वरूपे निर्विषयचैतन्यमात्रेऽवस्थानमित्यर्थः ।** [37] **इति** स्वरूपप्रतिष्ठा- स्वस्य रूपे निर्विपयचैतन्यमात्रेप्रतिष्ठास्थितिः यस्याः सा । यथा- कैवल्यमिति आख्या । अत्र भाष्यकारः पुरुषः कैवल्यदृष्टान्ते यदा तिष्टति तत्कालं तदा वस्थां वा स्वरूपमपिवर्णनं कृतवान् । कथं भवति स्वरूपप्रतिष्ठा ? अस्योपरि वैदेशिकाः दार्शनिकाः कथयति I.K.Taimini says "when all the modification of the mind at all levels have been completely inhibited. The seer is established in his svarupa or in the words self-realization."[38] इति उक्तविवरणात्स्पष्टं ज्ञायते- चितिशक्तिः अपरिणामकारणात् रूपंपरिवर्तनं न करोति । अर्थात् यथैव असंप्रज्ञातावस्थां कैवल्यावस्थां वा तिष्ठेत् , व्युथानकाले तादृशस्थितौ स्थित्वा अपि प्रतीतं प्रकाशं वा न करोति । - Sarvapalli Radhakishnan says "In the highest form of vairágyam , where the discernment of the self arises, there is no danger of any subjection to the desire for objects or their qualities. This leads to ultimate freedom, while the lower from of vairágyam"[39]

अन्तरं पुनः वैराग्यं सफलार्थं समाधानं वा आगामि सूत्रे पतञ्जलिना चर्चा क्रियते।

"वृत्तिसारूप्यमितरत्र"।[40] इति

"In other states there is assimilation of the seer with the modification of the mind." [41] व्यासभाष्यं कथयति- **तस्माच्चित्तवृत्तिबोधेपुरुषस्यानादिसम्बन्धोहेतुः'।** [42] **इति** व्युत्थानकाले यथायूथं चित्तवृत्तयः संभवं भवेयुः , तथा पुरुषेण अपि प्रतीयते । पञ्चशिखाचार्यानुसारे पुरुषबुद्धौ एकं हि रूपं प्रतीयते तथा दर्शनम् अपि बुद्धिवृत्तयोः समानरूपम् इति भावः । चित्तबुद्धिरयस्कान्तमणिरेवसन्निधाय क्रियते । बुद्धिः पुरुषेण प्रतिबिम्बितः वा पुरुषरूपी स्वामीन् दृश्यमानादत्र स्वस्थानं सृजते अतः पुरुषं यत् चित्तवृत्तिज्ञानं भवति तस्मिन्पुरुषस्यानादिसंबन्धं जायते । पूर्व सूत्रे वृत्तीनां स्वरूपं निर्दिष्टम् । अस्मिन् सूत्रे भगवत्पादेन वृत्तीनां विभाजनं कृतम्

[33].यो.सू.1.3
[34].यो.सू.1/3, trans by I.K. Taimini
[35].यो.सू.व्या.भा.1.3
[36], यो.सू.तत्त्व.वै.1.3
[37], यो.सू.वा.1.3
[38], यो.सू.1/3, trans by I.K. Taimini
[39]. Indian Philosophy, by- S.Radhakrishnan, v.ii, p -323
[40] .यो.सू.1.4
[41] .यो.सू.1/4, trans by I.K. Taimini
[42],यो.सू.व्या.भा.1.4

"वृत्तयः पञ्चतय्यः क्लिष्टाक्लिष्टाः"[43]

क्लिष्टप्रवाहपतिता अप्यक्लिष्टाः, क्लिष्टच्छिद्रेष्वप्यक्लिष्टा भवन्ति । अक्लिष्टच्छिद्रेषुक्लिष्टा इति। [44] अविद्यायाः पञ्चक्लेशाः क्लिष्टाः अक्लिष्टारूपेपु विभक्ताः, तेभ्यः क्लेशेभ्यः उत्पन्नं कर्म संस्कारः समूहवृत्तयः क्लिष्टाक्लिष्टाः इति विभक्ताः। ताः वृत्तयः पञ्चधाविभक्ताः-

"प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः । इति"[45]

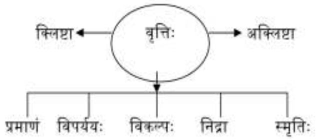

योगसूत्रवार्तिकारः विज्ञानभिक्षुः वृत्तिविषये उक्तवान् **"इतरत्र व्युत्थाने याश्चित्तस्य वृत्तयो दीपस्य शीखेव द्रव्यरूपाभङ्गुरा अवस्थापरिणामाः इति।"**[46] इति तदविशिष्टवृत्ति पुरुषः यत्र तच्छब्दात् बुद्धिवृत्तेः परामर्शः ज्ञायते । अतः बुद्धिवृत्तिभिः ताभिः अवशिष्टाभिः समानं वृत्तिर्यस्य सदृशाः तदा विशिष्टवृत्तिपुरुषः, पुरुषबुद्धिवृत्तिरैव न प्रतीयमानस्थितिः प्रतीयते । वाचस्पतिमिश्रेन उक्तम् -**'पुरुषस्य भोक्तृशक्तिश्चित्तस्य भोग्यशक्तिस्तदुक्तं दृश्यत्वेन इति'** । [47] पुरुषस्य दृश्यमानं कारणं यः चित्तपुरुषरूपीस्वामिनः स्वधनं वा कथ्यते; 'ससमानः सन्ध्यायतीवलेलायतीव' तदात्माबुद्धेः समानं तादात्म्याध्यासकं प्राप्य ध्याययति । यथैव जलाशये सागरनदीपुष्करिण्यादिपु तरंगाः द्वैधी कारणात् गगनचन्द्रमंण्डलस्य प्रतिबिम्बं जलाशये अस्थिरं जायते चन्द्रस्य निज यथार्थरूपं न प्रतीयते; तरङ्गस्य कल्लोलाभावे चन्द्रस्य प्रतिविम्बं स्पष्टतयापरिलक्ष्यते तथैव तरंगसमानः वृत्तयः चित्तं विचाल्यन्ते, चन्द्रमण्डलमिव पुरुषस्वरूपं न प्रतीयते, यथा चित्तस्य निरोधः जायते चन्द्रमण्डलमुपरि निजचेतनास्थितिः जायते तथा स्वात्मज्ञानं ज्ञातुं सहजं वर्तते । हठयोगिनां मतम्–

चित्तस्य हेतुद्वयशालिनोऽस्य प्राणः।इति।[48]

चित्तहेतुः द्वौ विभक्तौ – चञ्चलता, आसक्तिः च । चञ्चलता हेतुः चित्तवृत्तयः चित्तमावृत्त्य स्वाभाविकरूपं सत्तां वा च परिस्पुटे वाधा क्रियन्ते, आसक्तिः पुनः पुनः चित्तं विषयं प्रति आकृष्टं क्रियते च ।

हठप्रदीपिकायां स्वात्वारामेण सप्तमाध्याये उच्यते-

पवनो वध्यते येन मनस्तेनैव बध्यते ।इति।[49]

पुनश्च-

यथैव लीयते वायुर्मनस्तत्रैव लीयते । इति ।[50]

हठतत्त्वकौमुदीकारः सुरन्द्रदेवेन उच्यते-

दग्धाम्बुवत् संमिलितौ सदैव तुल्यक्रियौ मानसमारुतौ च ।[51] **इति**

[43].यो.सू.1.5
[44].यो.सू.व्या.भा.1.5
[45].यो.सू.1.6
[46]. यो.सू.वा.1.4
[47]. यो.सू.त.वै.1.4
[48].ह.त.कौ.2.4
[49].ह.प्र.7.31
[50]. पू.प्र.7.32
[51]. ह.त.कौ.2.5

हठयोगिनां कथनम्– प्रथमतया क्रमानुसारे शारीरिकवायविकमानसिकाध्यात्मिकादिसाधनैः चित्तस्य गभीरज्ञानं भवति । वृत्तिनिरोधेन चित्तस्य स्वच्छविमलस्वतन्त्रापावृतस्वैरीनिरवग्रहनिर्णिक्तशोधितमृष्ट निःशोध्यानवस्करादयः प्रकाश्यन्ते । कथं प्रकारेण चित्तस्य आयत्तं भवतीति शंकाया हठयोगीनः कथयन्ति प्राणायामैः मननिग्रहः सरलतया जायते । चित्तनिवृत्त्यन्ते चित्तं पुरुषस्य प्रकाशे सम्मील्य कैवल्यं प्राप्तुं योग्यं भवति

उपसंहारः

योगशास्त्रस्य विषयः संपूर्णतया मानवशरीररस्वास्थाय कल्पते । शरीरस्य सृष्टिः सूक्ष्मात् स्थूलस्योत्पत्तिः । तानि सूक्ष्मवस्तुनि नाम षट् चक्राणि अथवा षट् तत्त्वानि इति । नन्वेवम् अस्मिन् षट् तत्त्वानि इत्युक्ते अत्र षट् अध्याया परिवेष्टिताः । संज्ञा तावत् मूलाधारं नाम प्रथमः, स्वाधिष्ठानं नाम द्वितीयः, मणिपुरं नाम तृतीयः, विशुद्धं नाम चतुर्थः, अनाहतं नाम पञ्चमः, आज्ञा नाम षष्ठ इति, एतेषु चक्रध्यानमाध्यमेन चित्तस्य निवृत्तिः जायते ।

पुस्तकावली

1. महर्षिपतञ्जलिमुनिप्रणीतं "पातञ्जलयोगदर्शनम्" व्यासभाष्य-संवलितम् द्वारा डां .सुरेशचन्द्र श्रीवास्तव्य शास्त्री ,प्रकाशकः चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन वाराणसी--221001
2. महर्षिप्रवरपतञ्जलिप्रणीतं योगसूत्रम्)षट्टीकोपेतम् (पं .डुण्डिराजशास्त्रिणा ,चौखम्भा संस्कृत संस्थान वाराणसी--221001
3. 'योगदर्शनम्' "हिन्दी व्याख्या सहित" द्वारा स्वामी रामदेव जी महाराज ,दिव्य प्रकाशन दिव्य योग मन्दिर ,कृपालु बाग आश्रम ,कनखल ,हरिद्वार--249408
4. 'पातञ्जल योगदर्शन,' व्यासव्याख्या सहित हिन्दी अनुवाद ,श्री स्वामी हरिहरानन्द आरण्य ,संपादकः डां .रामाशंकर भट्टाचार्य ,प्रकाशकः-मोतिलाल बनारसीदस ,दिल्ली
5. 'साङ्गयोगदर्शनम् अर्थात् पाञ्जलयोगदर्शनम्' ,द्वारा गोस्वामिदामोदरशास्त्रिणा ,चौखम्भा संस्कृत भवन वाराणसी--221001
6. 'पातञ्जलयोगप्रदीप' श्रीस्वामी ओमानन्द तीर्थ ,गीताप्रेस ,गोरखपुर--273005
7. 'सांख्ययोग खण्डः' ,संस्कृतमूक्तिसमुच्चयः)पंचमो भागः ,(संपादकः -श्रीकृष्णसेमवालः ,संकलनकर्तानुवादकश्च डां .विजयपाल शास्त्री ,दिल्ली-संस्कृत-अकादमी ,नव देहली--110005.
8. विज्ञानभिक्षुप्रणीतः 'योगसारसंग्रहः' अनुवादकः पं.गंगानाथ झा ,शंशोधकः डां .अवनिन्दर कुमार ,पेरिमल प्रकाशक ,दिल्ली110007-
9. 'आर्ष योगप्रदीपिका' अर्थात् व्यास भाष्यसहित पातञ्जल योगदर्शन का सरल सारगर्भित भाषानुवाद ,लेखकः स्वामी ब्रह्ममुनि परिव्राजक ,विद्यामार्तण्ड ,संपादकः आचार्य सत्यानन्द नैष्ठिक ,सत्यधर्म-प्रकाशकः ,गुरुकुल भैयापुर ,लाढौत ,रोहतक) हरियाणा(
10. 'हठयोगत्रयी')गोरक्षपद्धति ,घेरण्ड संहिता एवं हठयोग प्रदीपिका (सुभाष विद्यालंकार ,प्रकाशक- डां.राधेश्याम शुक्ल ,प्रतिभा प्रकाशन7259 ,/ ,23अजेन्द्र मार्केट ,प्रेमनगर शक्तिनगर ,दिल्ली--110007
11. 'हठप्रदीपिका' दश अध्यायविशिष्टम् ,स्वात्मारम सहित योगप्रकाशिका व्याख्याकार बालकृष्ण ,शंशोधकः डां .एम्.एल् घारोटे ,डां.परिमाल देवनाथ ,लोनावाला शिक्षानुष्ठान लोनावला- ,410401वर्षम्--2011
12. 'हठयोगप्रदीपिका' स्वात्माराम प्रणीत षट् अध्याय विशिष्ट, With The Commentary Of Jyotsnā Of Brahmānanda, The Ādyer Library And Research Centre, The Theosophical Society, Adyār, Chennai-600020, India
13. हठयोगप्रदीपिका स्वात्माराम प्रणीत लेखकः पंञ्चम संह ,श्री सद्गुरु प्रकाशकः , A Division of Indian Books Centre, Delhi
14. घेरण्ड संहिता, Tans. By Rāi Bāhadur Śrisa Chandra Vasu, Edited With An Introduction And Notes By J. L. Gupta, Chaukhambā Sānskrit Pratiṣṭān Delhi
15. 'हठतत्त्वकौमुदी' सुरेन्द्रदेव द्वारा प्रणीत ,Editor-in-chief by Dr.Manohār Laxman Ghotle, Editors Dr. Parimal Devnāth, Dr. V.K. Jhā, The Lonāvlā Yoga Institute Lonāvlā-2012
16. 'सिद्धासिद्धान्तपद्धति' ,महायोगिश्रीगोरक्षनाथविरचिता , सम्पादकोऽनुवादकश्च स्वामी द्वारिकादास शास्त्री ,चौखम्बा विद्याभवन ,वाराणसी221001-
17. 'शिव संहिता')योगशास्त्रम् (भाषानुवादकः डां.राघवेन्द्र शर्मा राघव ,चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान दिल्ली--110007
18. शिव संहिता , लेखकः एस् .सि .वसु ,श्री सद्गुरु प्रकाशकः , A Division of Indian Books Centre, Delhi
19. शिव संहिता Rai Bāhādur, Sri Chandra Vasu; New Delhi, Munshirām Manoharlāl-1996

20. शिवस्वरोदयः Mrs. Śvetā Bhatt, Krishnadās Academi, Vārānasi
21. 'योगकर्णिका' नाथ अघोरानन्द द्वारा , शंशोधकः डां .नरेन्द्र नाथ शर्मा ,Eastern Book Linkers, Jawāhār Nagar , Delhi-110007
22. हठरत्नावली ,श्रीनिवासयोगी ,Critically Edited by Dr.Manohar Laxman Ghotle, Editors Dr. V.K. Jha, Dr. Parimal Devnath, The Lonāvlā Yoga Institute Lonāvlā-2009
23. षट्चक्रनिरूपणम् संपादकः गोस्वामी प्रह्लाद गिरि वेदान्तकेशरी ,कृष्णदास अकादमी ,वाराणसी--221001,1988
24. ईश्वरकृष्णविरचिता सांख्यकारिका ,हिन्दी व्याख्याकर डां .राकेश शास्त्री ,संस्कृत ग्रन्थालय दिल्ली
25. आसन प्राणायाम मुद्रा बन्ध ,स्वामी सत्यानन्द सरस्वती ,योग पब्लिकेसन ट्रष्ट ,मुङ्गेर विहार ,भारत
26. 'उपनिषद् वाङ्मय में योगविद्या' डां.मनुदेव बन्धु ,प्रतिभा प्रकाशन ,दिल्ली--110007
27. ईशादि नौ उपनिषद्)ईश-केन-कठ-प्रश्न-मुण्डक-माण्डुक्य-ऐतरेय-तैत्तिरीय-श्वेताश्वतर (गीता प्रेस गोरखपुर
28. बृहदारण्यकोपनिषद श्री शंकराचार्य व्याख्या ,अनुवादकः स्वामी माधवानन्द ,अदैत आश्रम 5 ,देहि एनटाली रोड ,कोलकता--700014
29. Yogasutras of Patañjali With Commentary of Vyāsa, Bengali Bābā, Motilāl Banāridāss-1976
30. The Original Yoga As Expounded In Śiva-Samhitā, Gheraṇḍa –Samhitā And Patañjali Yoga-Sutra, Shyam Ghos. Munishrām Monoharlāl, New Delhi-1980
31. Yagavārtika Of Vijñanabhikshu: Translated By T.S. Rukminī; Text With Translation And Critical Note Along With The Text And English Translation Of The Pātañjala Yogasutra And Vyāsabhāsya. Vol.1: Samādhipāda (1981). Vol.2: Sādhanapada (1983); Vol.3: Vibhutipāda(1987); And Vol4: Kaivalyāpāda (1989). New Delhi: Munishrām Manoharlāl
32. Pātañjalayogadarśanam, Suresh Chandra Srīvāstab, Choukhambā Surabhārati Prakāsan Varānasi
33. Pātañjalayogadarśanam, Ewuth Vyāsa Bhāsya, Vācaspati Miśhra's Tattva-Vaisāradi and Vijñanabhiḳhu Yoga-Vārtika. Edited By Sri Nārayan Miśhara. Varānasi Choukhambā- 1971
34. Pātañjalayogadarśanam, With The Yoga-Sidhānta-Chandrīka And Sutrārtha-Bodhinī of Vāchaspati Miśhtra And Rāja-Mārtanda of Bhoja-Rāja,1904, Edited By Kāsināth Śhasrti Agaste. Ānada Śharmā Sanskrit Series, On 47.Poona: Ānadāśrama
35. The Science of Yoga. I.K Taimini, Ādyar, Madrās, India And Wheaton, Theosophical Publishing House
36. The Yoga of Patañjali, M.R. Yardi, Bhandāraka Oriental Series No.12. Poonā, India: Bhandāraka Oriental Research Institute-1979
37. Rāja-Yoga Of Conquering The Internal Nature. Culcutta: Advaita Āsharam- 1966
38. Yogasųtrabhāsyavivarana (Pātañjalayogaśastravivarana) Bhagavat-Pāda Śaṇkara. Etdited With An Introduction By S.Rāma Śastri And S.R. Kriśanamūrti Śastree . Madrās Government Oriental Series, 94. Madrās Government Oriental Mānuscripts Librery-1952
39. Pātañjalayogadarśanam With The Yoga-Pradīpikā of Baladeva Miśhra; Edited By Dhundhrirajā Shastri ,Varanasi Choukhambā-1931
40. Yogasutras of Patañajali with Bhojavṛti called Rājamartānda(Revised in English Translation) J.R. Ballantyne and Govind Śāstri deva, Edited with Introduction By Ashok Chatterjee Śastri, Parimal Publications, Delhi
41. The Eight Limbs of Yoga Pathway of Liberation By Bhāva Rām, Motilal Banāridāss Private Limited.Delhi-110007
42. 'Yoga Education Philosophy and Practice' Dr. Arun Goel, Deep & Deep Publications PVT.LTD,F-159, Rajouri Garden, New Delhi-110027
43. 'Āsans' Swami Kuvalayānanda, Kaivalyadhāma, Lonāvla,India-410403
44. Haṭhayoga, White David Golden. N.D Muniśrām Manoharlāl-2004
45. Goraḳapaḍati, Subhās Vidyālankar, Pratibhā Prakāśan, Delhi-110007
46. Pātañajala Yogasutras, Translated With a New Commentary By Swami Prabhavānanda And Christopher Isherwood, Sri Rāmakrishna Maṭh, Mylapore Madrās-600004
47. The Integral Yoga, Sri Aurobindo's Teaching and Method of Practice, Pub-Sri Auribindo Āshram Pondicherry
48. Yoga Perceived And Pracitised By Sages of India, Author J.C. Singhal, Abhiśek Prakāsan, Delhi
49. Indian Philosophy by S.Rādhākrishṇan with a new Introduction by J.N.Mohānty, Oxford University Press
50. The Integrity of The Yoga Darśana A Reconsideration of Classical Yoga By Lan Whicher, D. K. Printworld(P)Ltd. New Delhi- 110015
51. Research Methodology of Kesaba Dāsh

52. श्रीमद्भगवद्गीता तत्त्वविवेचनि गीता प्रेस गोरखपुर

53. Samskṛta Hindi Kosa, Vāman Śivrām Āpte

54. The Student English-Sanskrit Dictionary, By Vāman Śivrām Apte

55. मध्वाचार्य: प्रणीत सर्वदर्शनसंग्रहः, Commentator By Prof. Umāśankara Śarma Ṛusi, Chaukhambā Vidyābhavan, Vārānasi, 221001

56. The Yoga Upanisad's With The Commentary of Sri Upanisad Brahmayogic Ed. By Pandit A. Mahādeva Śastri, B.A., The Ādyār Library And Research Centre-1920

57. Mind And Supermind, Vol.I, By N.C. Pandā, D.K. Printworld(P)Ltd, New delhi-110015

58. संस्कृत-व्याकरण ,लेखकः -डां.कपिलदेव द्विवेदी आचार्य ,विश्वविद्यालय प्रकाशन ,वराणसी

59. रूपचन्द्रिका)शब्द एवं धातुरूपों का बृहत्संग्रह ,(संपादक-डां .ब्रह्मानन्द त्रिपाठी ,चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन ,वराणसी

60. Light On Yoga(Yogadipika), B.K.S. Iyengar, Pub-Londan Unwin Paperbacks

61. Encyclopedia of Traditional Āsanas, Editor-in-Chief Dr.Manohar Laxman Ghotle, Editors Dr. V.K. Jha, Dr. Parimal Devnath, Dr. S.B.Sakhalkar, The Lonavala Yoga Institute Lonavala-2013

62. A Samskṛt English Dictionary By M.Monier –Williams, Pub-Motilal Banārasidāss

63. Yoga Samhitā, Sri Swami Sivānanda, The Divine Life Society ,P.O. Sivanandanagar-249192, Distt. Tehri-Garwal, U.P., Himālaya, India

64. श्रीमत्सायणमाधवाचार्यप्रणीतः सर्वदर्शसंग्रहः)With Commentary in Sanskrit by vāsudev Śāstri Abhyankār(, Transleted by E.B.Cowell And A.E.Gough, Bharatiya Kalā Prakāsan , Delhi

Concept of Truth in Ancient Indian Texts

Dr. Iti Chattopadhyay,

Associate Professor,

Deptt. Of Philosophy,

Sidho-Kanho-Birsha University,

Purulia, West Bengal, India.

E-mail: chattopadhyayiti@gmail.com

Ph.No. 8617747233

Abstract:

The Word 'Truth' is abstract and hence difficult to define. It is simply opposed to falsehood. It is synonymous to the Sanskrit word 'Satya.' The term 'Truth' generally indicates the agreement with the facts or reality. We find there are many theories about the nature of 'Truth'. But though there is no unanimously accepted definition of the word 'Truth' in the academic circle, it is considered as a cardinal virtue in almost all Ancient Indian Texts. This paper attempts to explore the concept of 'Truth' in the Ancient Indian Texts such as the *Vedas*, the *Upaniṣadas*, the *Mahābhārata*, Yoga *Sūtra*, and the various sacred texts of Jainaism and Buddhism.

Introduction:

The word 'Truth' is an English word which is called '*Satya*' in Sanskrit language. The Sanskrit word '*Satya*' literally means that which is true, real, actual, genuine, trustworthy or valid. The word '*Satya*' is derived from two words namely '*Sat*' and '*Ya*'. '*Sat*' denotes to 'being' or 'reality' and 'to be'. '*Ya*' refers to 'advancing', 'supporting', 'hold up' etc. Thus, the whole word "*Satya*" means that which supports, sustains and advances reality, being.

Actually "*Satya*" or "Truth" is an abstract and hence is difficult to define it. It is simply opposed to falsehood. There are many theories regarding the nature of truth such as correspondence theory, coherent theory, pragmatic theory etc. but the general and popular meaning of the term truth is that which is in accordance with fact or reality. Truth is considered as the property of an assertion or thought or belief or sentence or proposition that generally denotes the agreement with the facts or reality. Merriam Webster defines truth as "the body of real things, events and facts" or "the state of being the case." The Oxford Dictionary defines Truth as "accuracy, authenticity, correctness, exactness, factuality, genuineness, integrity, reliability, truthfulness, validity, veracity, archaic verity"[1].Though there is no all-agreed definition of the word truth it is treated as a cardinal principle or an important virtue in almost all Ancient Indian Texts. This paper attempts to explore the concept of Truth in the Ancient Indian Texts viz. The *Vedas*, the *Upaniṣadas*, the *Mahābhārata*, Yoga *Sūtra*, and the various sacred texts of Jainaism and Buddhism.

Truth in the Vedas:

The *Veda* is the principal sacred text of *Hinduism* and an ancient Indian text. The word '*Veda*' is derived from a Sanskrit root '*vid*', means 'to know'. Thus, the *Veda* contains knowledge which is eternal. It is of four kinds namely *Rg*, *Sāma*, *Yajur* and *Atharva*. Each *Veda* has four parts- *Brāhmaṇa*, *Saṃhitā*, *Āraṇyaka* and *Upaniṣad*. Of these four *Vedas* the *Rg Veda* is the chief. In all of these *Vedas* and their parts we find the concept of truth as an important and supreme virtue in our lives and society. It is described in many ways like sacred, divine, upholder of dharma, protector, eternal, pious, remover of sins, purifier of body and mind, righteousness, non-violence (*ahiṃsā*), justice, harmony, forgiveness, impartiality, self-control, renunciation, compassion, meditation, modesty, goodness, tolerance and above all liberator of bound soul.

The *Veda* considers Truth or *Satya as the root of 'Ṛta'*[2], it is something divine and essential without which the entire universe falls apart. As the *Vedas* embody Truth, they are considered as inviolable and the valid means of verbal testimony. The *Rg Veda* contains many verses related to Truth and emphasizes that Truth proceeds from gods[3] and it is the foundation of earth[4]. In the 10: 190 of the *Rg Veda*, we find it is said that *Satya* or Truth and *Ṛta* come first from Divine austerity. From these two, arises the whole universe[5]. So, *Satya* and *Ṛta* these two are the foundation of this universe. The *Rg Veda* advocates that two virtues namely *Dharma* and Truth are the first eternal realities to manifest during creation[6]. It also stated that Truth is the essence of the Sun. It is the extended light of Sun[7].

In the *Rg Veda* there are many gods like *Indra*, *Varuṇa*, *Agni*, *Vāyu* etc. In it, god *Indra* is described as changeless in truth[8], was born of truth[9], son of truth[10]. Here we find that truth is so pious, the *Rg Veda* suggests that who corrupt truth with falsehood, god *Agni* will burn their feet.[11]The *Rg Veda* also declares that god *Varuṇa* who is the custodian of moral order will reward the person who practices truthfulness and punishes who practices falsehood[12].

Truth in the *Upaniṣadas*:

The last part of the *Vedas* is *Upaniṣad* and the central theme is to search the truth or ultimate reality. The term *Upaniṣad* consists of three words viz., '*Upa*' means near, '*Ni*' means devotedly and '*Sad*' means to sit down or to destroy or to break. Thus, *Upaniṣad* embodies knowledge that destroys chain or shackle of ignorance and leads to the true eternal knowledge or liberation. It teaches the great truth that the cosmic power or *Brahman* and the eternal soul are same and identical. There are many *Upaniṣads*. According to the *Muktikopaniṣad* the total number of *Upaniṣads* are one hundred and eight. Śaṁkarāchārya, the great *Vedantist*, commented on ten *Upaniṣads* which are considered as major

Upaniṣad namely *Iśa, Kena, Kaṭha, Praśna, Muṇḍaka, Māṇḍūkya, Aitareya, Taittirīya, Chhāndogya* and *Bṛhadāraṇyaka*. The *Upaniṣads* also highlight on the concept and necessity of truth. The *Kauṣītaki Upaniṣad* declares that "whoever meditates upon *Brahman* or the self becomes truth itself. By knowing the self -one gains truth[13]". The *Taittirīya Upaniṣad* too stresses that 'he who knows *Brahman* as truth becomes one with Him[14]'. It equates Truth with *Dharma* and prescribes: "speak the truth, conduct yourself according to the *dharma*[15]". The *Bṛihadāraṇyaka Upaniṣad* prescribes that we should worship the self as truth only[16]. In it we find *Satya* or Truth is recognized as *Dharma, Brahman* and the means of *Brahman*. "*Dharma* is but truth only. Therefore, when a person speaks truth, he speaks *dharma*". [see also 5.15.1]; [Isa 15]. In this *Upaniṣad,* we find it is advised that one should desire to attain in this life from falsehood to truth, from darkness to light and from death to immortality. "*asatama sat gamaya, tamasa ma jyotirgamaya, mrityarma amrityam gamaya*"[17] The *Mundaka Upaniṣad* declares that truth alone triumphs. (*Satyameba Jayate*)[18]. In it we find, truth is considered as one of the means of attaining self along with austerity, right knowledge and uninterrupted practice of celibacy[19]. In the *Śāṇḍilya Upaniṣad,* we find *Satya* or Truth is emphasized as one of the *Yamas* or restraint from falsehood and attachment to reality in words, thoughts and deeds. The central topic of the *Chhāndogya Upaniṣad* is to discriminate between the reality of being and the appearance of becoming.

Truth in the *Mahābhārata* :

In the *Mahābhārata*, one of the Indian Epics, we find Satya or Truth is considered as one of the important and basic virtues on which everything depends[20]. In it is stated:

> To speak the truth is meritorious. There is nothing higher than truth. Everything is upheld by truth, and everything rests upon truth. Even the sinful and ferocious, swear to keep the truth

> amongst themselves, dismiss all grounds of quarrel and uniting with one another set themselves to their (sinful) tasks, depending upon truth. If they behaved falsely towards one another, they would then be destroyed without doubt[21].

Truth in the *Yoga -Sūtra*:

Maharṣi Patanjali, the founder of *Yoga* Philosophy, too attaches immense importance on Truth. He in his book *Yoga-Sūtras* has mentioned five *yamas* or virtuous restraints namely *ahiṃsā* (non-violence or restraint from violence), *Satya* (truth or restraint from falsehood), *asteya* (non-stealing or restraint from stealing),*brahmacharya* (celibacy or restraint from sexually cheating on one's partner); and *aparigraha* (restraint from covetousness and craving). Like other Indian texts Patanjali too advocates truth in words, thoughts and deeds [22]. To show the importance and necessity of Truth, *Maharṣi* in *Yoga-Sūtras* said."As truthfulness (*satya*) is achieved, the fruits of actions naturally result according to the will of the Yogī. (*satya pratisthayam kriyaphala ashrayatvam*)[23]

Truth in Jainism:

One of the oldest philosophies and religions of India is Jainism. It is famous for its Ethics which contains lot of virtues required for peaceful living. Like other Indian Philosophical schools, Jainism believes in liberation and prescribes a definite path for attaining such liberation. The path consists of Right knowledge, Right Faith and Right Conduct known as Three Jewels in Jainism. These Three Jewels are interdependent. Right knowledge comes from Right Faith (faith on teachings of *Tīrthankar* or liberated soul) and removes false knowledge or ignorance, the root cause of Bondage through Right Conduct. In Jaina Ethics, we find five conducts for attaining liberation, are advocated

strictly for Monks which are known as Five Great Vows or *Panchamahāvrata*. These Five Great Vows are as follows:

"*Hiṁsāṃṛtasteyābrahmaparigrahebhyo viratirvratam*"[24] i.e. abstaining from injury, falsehood, stealing, unchastity and attachment are the Great Five Vows. Thus, one of the Cardinal Principles of Jainism is desisting falsehood and practice truthfulness. Truthfulness includes renouncing anger, greed, cowardice and jest and speaking harmless words. In *Sarvārthasiddhi* a *Jaina* text, it is stated that: "*Krodhalobhabhirutvahāsyapratyākhyanānyanuvicibhāṣaṇāmca pañca*"[25]. In Jainism, pampering in meaningless and uncontrolled speech out of arrogance is sin.

We find the general meaning of Truth is not telling lie. *Jaina* text *Sarvārthasiddhi* defines falsehood that is opposed of truth as "*Asadabhidhānamanṛtam*[26]". According to this, *Jaina* text *Ṛtam* is truth. *Sa Anṛtam* is falsehood. In this text we find it is said that speaking what is not commendable or laudable is untruth or falsehood. To explain what is not laudable the text advocates: "that which causes pain and suffering to the living is not commendable, whether it refers to actual facts or not[27]". Thus, according to this text, those words that cause injury form falsehood[28].

Another *Jaina* text, <u>*Puruṣārthasiddhyupāya*</u> defines falsehood as a statement that is constituted out of passion and thus not praiseworthy[29].The text says that "All these subdivisions (injury, falsehood, stealing, unchastity, and attachment) are *hiṃsā* as indulgence in these sullies the pure nature of the soul. Falsehood etc. have been mentioned separately only to make the disciple understand through illustrations[30]".In this text we find four types of falsehood[31].

1.The first type of falsehood is the statement which negates the existence of a thing which is existent with respect to its *dravya*, *kśetra*, *kāla* and the *bhāva* i.e.

its substance, place where it exists, the time of its existence and the features intrinsically exists in it respectively.

2. The second type of falsehood is a declaration that confirms the existence of a thing that does not actually exist with respect to the *kśetra,kāla* and the *bhāva* i.e., place where it exists, the time of its existence and the features essentially exists in it respectively.

3. The third kind of falsehood is an assertion that declares the existence of a thing as another thing with respect to the nature of the substance or *dravya*. For instance, to call a dog, a cow.

4. The condemnable, sinful and distasteful speech is the fourth kind of falsehood.

The text defines 'condemnable speech as a speech that consists of such statements which are malicious, disdainful, harsh, meaningless, gossip and contrary to the scripture. Sinful statements are those that engage other people in piercing, splitting, beating, ploughing, trading or stealing and other activities leading to destruction of life. Distasteful or unpleasant speeches may be the cause of discomfort, fear, anger, hostility and grief of others. The root cause of all these four types of falsehood is passion. Hence Jainism considers falsehood as a kind of *hiṃsā* or violence[32].

Truth is so important in Jainism that *Satyamahāvrata* or speaking the truth is recited by the *Jaina* ascetics twice a day at the time of their *pratikramana*ritual. In Jainism,we find Truth means refraining from telling lie as far as it does not cause any pain, hurt, or death of any living creature. That means one should speak harmless truth only. Truth should be is wholesome and pleasant. *Jainas* suggest that truth must be practised in speech, deed and mind. We should not tell lie, indulge others to do so or endorse of such doings. According to the *Jainas*, under the influence of passions like anger, greed, delusion, pride is

produced untruth. So, such type passion should be controlled in order to observe truth in speech, mind and deed.In Jainism, speaking untruth is a kind of *hiṃsā* (violence) as it harms the real nature of a living being[33].

Truth in Buddhism:

Buddhism, another important philosophy and religion of India, also puts enormous importance on Truth or right. It believes in liberation and preaches that Truth or right leads us such liberation. It preaches Four Noble Truths or *catvari Arya Styani* that consists of 1.there is suffering in this world, 2. Suffering has cause, 3. end of suffering is possible and 4. there is way of cessation of suffering known as Noble Eightfold Path which consists of eight practices namely right knowledge, right resolve, right speech, right conduct, right livelihood, right effort, right mindfulness, and right concentration or *samādhi.*

So, right or true speech is the third path of the Noble Eightfold Path leading to liberation. In the *Majjhima Nikāya* , a famous Buddhist text, right speech or *samyag-vāc* is definedas four abstentions namely abstention from lying, from divisive tale-bearing, from abusive speech, & from idle chatter[34].

The *Samaññaphala Sutta* in *Dīgha Nikāya* explains these four abstentions in the following way[35].Abstention from lying means not only speaking truth, but holding to the truth, firmness, reliability and no deceiver of the world. Abstention from divisive speech is explained as delighting in creating concord. The third virtue i.e. refraining from offensive speech means loving and polite speech that touches the heart of the people and pleasing to them also. The last virtue of the right speech is abstention from idle talk is explained as talk worth treasuring, seasonable, logical, restricted and connected with the goal.

In the *Abhaya- Sutta we find* right speech is defined as factual, true, beneficial, endearing and agreeable to others[36]. In the *Anguttara Nikaya* right speech is that kind of speech which "isspoken at the right time. It is spoken in truth. It is

spoken affectionately. It is spoken beneficially. It is spoken with a mind of good-will[37]." The *Itivuttaka*, another Buddhist text advocates that telling a deliberate lie is evil. The text reads:

"The person who lies,
who transgress in this one thing,
transcending concern for the world beyond:
there's no evil
he might not do"[38].

Conclusion :

Thus, we find *Satya* or Truth is used in the Ancient Indian Texts in both metaphysical and ethical sense that denotes a supreme virtue. It signifies that one should be true as well as consistent with reality in words, thoughts and deeds. In these texts, Truth or truthfulness is viewed as one of the spiritual practices that is essential in purification of one's body, mind and soul in order to attain the highest reality i.e. liberation.

Notes & References:

1. Oxford Dictionary & Thesaurus, Edited by Julia Elliott, Anne Knight and Chris Cowley, Oxford: Oxford University Press, 2001.
2. *Rta* is the principle of the natural order that regulates and coordinates the operation of the universe and all things within it.
3. *Rg Veda* 2:14
4. *Rg Veda*10:85
5. *Rg Veda*10:190
6. *Rg Veda*10:190
7. *Rg Veda*10:105
8. *Rg Veda*8:50
9. *Rg Veda*4:19

. *Rg Veda*8:58
. *Rg Veda*10:87
. *Rg Veda*7:49
. *Kausītaki Upanisad* 4:5
. *Taittirīya Upanisad* 2.1.1
. *Taittirīya Upanisad* 11:11
. *Brihadāranyaka Upanisad* 4.1.4
. *Brihadāranyaka Upanisad* 3.7.8
. *Mundaka Upanisad* 3.1.6
. *Mundaka Upanisad* 3.1.5
. MN Dutt (Translator), *Moksadharma Parva* The *Mahābhārata*, page 344-345
. — *The Mahabharata, Chapter CCLIX, Śanti Parva in* The Mahābhārata of Krsna-Dwaipayana Vyasa by Roy, Pratap Chandra, Calcutta: Bharata Press, 1884-1894, Vol., 7, p. 344.

. GR Garg, Encyclopaedia of the Hindu World, Volume 3, page 733; A Palkhivala, Teaching the Yamas in Asana Class Yoga Journal (August 28, 2007)

. Yoga-Sūtra 2:36, in Yoga Sutras of Patanjali Interpretive Translation Presented by Swami Jnaneshvara Bharati, https://swamij.com/ebook/yoga%20sutras.pdf; accessed on 22-03-2020
. Pujyapada, S., *Sarvārthasiddhi*, Ch. VII, Verse 1, in Jain, Prof. S.A. *Reality (English Translation of Srimat Pujyapadacharya's Sarvārthasiddhi)*, Madras: Jvalamalini Trust, (1992) [First edition 1960], p. 189
. Ibid., Ch VII, Verse 5, in Jain, Prof. S.A. *Reality (English Translation of Srimat Pujyapadacharya's Sarvarthasiddhi*, Madras: Jvalamalini Trust, (1992) [First edition 1960],p. 191
. Jain, Prof. S.A. *Reality (English Translation of Srimat Pujyapadacharya's Sarvārthasiddhi*, Madras: Jvalamalini Trust, (1992) [First edition 1960], p. 197.
. Ibid.
. Ibid
Acharya Amritchandra's Purushartha Siddhyupaya: Realization of the Pure Self ,
By Vijay K. Jain (Ed.), Foreword by Acharya Vidyanand Muniraj, Vikalpa Printers, 2012p. 61,

. Ibid. p. 33.

.Ibid ,pp. 61-64.

.Ibid., pp. 64-66

. *Purusārtha-Siddhyupāya*., 3. 42.

. *Majjhima Nikaya* 117 in Maha-cattarisaka Sutta: The Great Forty, translated from the Pali byThanissaro Bhikkhu, © 2008. [https://www.accesstoinsight.org/tipitaka/mn/mn.117.than.html]

. *Digha Nikāya*, Samaññaphala Sutta: The Fruits of the Contemplative Life translated from the Pali by Thanissaro Bhikkhu, © 1997. https://www.accesstoinsight.org/tipitaka/dn/dn.02.0.than.html [See also *Digha Nikāya* translated in Bengali by Bhikkhu Silabhadra, Kolkata: Mahabodhi Book Agency, 1997. P. 47.

. *Majjhima Nikaya* 58. Abhaya Sutta: To Prince Abhaya(On Right Speech)translated from the Pali byThanissaro Bhikkhu© 1997. https://www.accesstoinsight.org/tipitaka/mn/mn.058.than.html

. *Anguttara Nikaya* 5.198

Itivuttaka: 1.25, : The Group of Ones, translated from the Pali by Thanissaro Bhikkhu © 2001, https://www.accesstoinsight.org/tipitaka/kn/iti/iti.1.001-027.than.html

जानकीहरण महाकाव्य की सजीव वाक्य–संरचना

DR. NEHA JAIN
Former Assistant Professor, Department of Sanskrit
Arya P.G. College, Panipat (Haryana)

शोध आलेख सार

संस्कृत भाषा का साहित्य अपने गर्भ में भारतवर्ष की प्राचीन विरासत को संजोए हुए है। संस्कृत साहित्य की विभिन्न विधाओं में 'महाकाव्य' जीवन के शाश्वत सिद्धान्तों को महापुरुषों के जीवन के माध्यम से प्रकट करता है। संस्कृत साहित्य में महाकाव्यों की एक सुदीर्घ परम्परा है। महाकवि कुमारदास द्वारा विरचित 'जानकीहरण' महाकाव्य भी इसी परम्परा का एक अमूल्य रत्न है। प्रस्तुत शोध पत्र में जानकीहरण महाकाव्य की वाक्य संरचना में विद्यमान सजीवता को प्रस्तुत किया गया है। कवि ने अपने श्रेष्ठ कला–कौशल से जानकीहरण की भाषा में सजीवता का संचार कर दिया है। विविध वाक्यों में प्रयुक्त वर्णों व पदों का नियोजन कवि की विद्वता का स्पष्ट प्रमाण है, साथ ही इस प्रकार की वाक्य–संरचना पाठक–जनों को भी सहज ही अपनी ओर आकर्षित कर मानों मंत्रमुग्ध–सा कर देने में समर्थ है।

महाकवि कालिदास कृत रघुवंश की प्रसिद्धि सम्पूर्ण भारतवर्ष में हो चुकी थी। मेघदूतम्, अभिज्ञानशाकुन्तलम् और रघुवंशम्– इन तीनों महान् कृतियों की रचना कर कालिदास ने अपने लिए अमरत्व अर्जित कर लिया था। रघुवंशम् की विजय–दुन्दुभी श्रीलंका के आकाश में भी प्रतिध्वनित हुई। कवि कुमारदास ने इसे सुना तो कहा–

'जानकीहरणं कर्तुं रघुवंशे स्थिते सति।
कविः कुमारदासश्च रावणश्च यदि क्षमः।।

यह गर्वोक्ति कवि कुमारदास ने की थी अथवा नहीं– इसके सम्बन्ध में कोई प्रमाण नहीं मिलता। यह गर्वोक्ति सारे देश में फैल गयी– जन–जन का कण्ठहार बन गई। जानकीहरण की रचना रघुवंश के सामने स्थापित हो ही गयी थी। इसकी रचना ने कवि कुमारदास को अमरत्व प्रदान कर दिया।[1]

यह संस्कृत साहित्य एवं उसके रसिक सुधी अध्येताओं का दुर्भाग्य ही कहा जा सकता है कि काल व्यास ने अनेक शताब्दियों तक साहित्य जगत् के लब्धवर्ण महाकवि कुमारदास के कमनीय कल्पना–प्रसून महाकाव्य– जानकीहरण को अपनी अज्ञान महाकुक्षि के अंधकार से बाहर प्रकाश में आने का अवसर न प्रदान करके सहृदयों को उसके रसास्वाद से वंचित ही रखा। कुमारदास के स्फुट पद्यों के उदाहरण विभिन्न कोशों, व्याकरण ग्रंथों तथा आलंकारिक ग्रंथों में अनेकशः उद्धृत होकर कवि के वैयक्तिक जीवन तथा काव्यवैशिष्ट्यों के प्रकाश से सदा ही

पाठकों के हृदय में एक अपूर्व उत्कण्ठा जगाते ही रहे हैं।

जानकीहरण अपने मूलरूप में कहीं भी उपलब्ध नहीं है। केवल एक सिंहली 'सन्ना' तथा कतिपय पाण्डुलिपियों के रूप में उसकी प्राप्ति होती है। उसी आधार पर कालांतर में इसके कई संस्करण प्रकाशित हुए और जानकीहरण पूर्णतः विलुप्त होने से बच गया। गवर्नमेण्ट ओरिएण्टल मैन्युस्क्रिप्ट लाइब्रेरी, मद्रास तथा आड्यार लाइब्रेरी, मद्रास में सुरक्षित पाण्डुलिपियों में यह महाकाव्य 20 सर्गों में समाप्त बताया गया है।

कवि कुमारदास की वाक्य–संरचना अत्यधिक सजीव है। विवेच्य महाकाव्य को अधिक मनोहारी बनाने के लिए कवि ने इसमें भिन्न–भिन्न विशेषताओं वाले वाक्यों को सुनियोजित किया है। उनका नियोजन इस प्रकार से किया गया है, जिससे कि ये विवेच्य महाकाव्य रूपी माला के एक एक अनमोल रत्न के रूप में दृष्टिगोचर होते हैं। प्रस्तुत महाकाव्य में सजीवता का संचार करने वाली कुछ वाक्यगत विशेषताएँ निम्नवत् हैं–

1. क्रियाहीन–वाक्य

पतंजलि ने महाभाष्य में इस बात पर ध्यान आकृष्ट किया है कि प्रसिद्धि के आधार पर वाक्य के स्थान पर वाक्य के एक अंश का तथा पद के स्थान पर पद के एक अंश का प्रयोग किया जाता है।

'दृश्यन्ते हि वाक्येषु वाक्यैकदेशान् प्रयुंजानाः पदेषु पदैकदेशान्'।[2]

इसी बात को स्पष्ट करते हुए भर्तृहरि ने कुछ इस प्रकार कहा है कि यदि पद के अन्दर ही क्रिया का अर्थ भी छिपा हो तो वह पद भी वाक्य ही माना जायेगा– 'वाक्यं तदपि मन्यन्ते, यत्पदं चरितक्रियम्।'[3]

जानकीहरण महाकाव्य में भी अनेक स्थानों पर क्रिया रहित वाक्यों का प्रयोग कवि कुमारदास ने किया है

- दीप्ता मृदुरोग जनस्य शक्तिः[4]
- व्यर्थः प्रसादो हि जलाशयानाम्[5]
- मीनानुचित खलु मुखे[6]
- व्यापारंकविनोदनस्य विजये सिंहस्य के मंत्रिणः[7]

ऐसे ही अन्य अनेक क्रियाहीन वाक्य जानकीहरण में प्रयुक्त होकर पाठकगण के हृदय में सजीवता का संचार कर रहे हैं।

2. अनुपम पद–नियोजन–

विवेच्य महाकाव्य में अनेकशः ऐसे वाक्य भी प्रयुक्त हैं, जिनमें पदों का अनुपम नियोजन चमत्कारिक है। सरसरी दृष्टिपात करने पर शब्दों की पुनरावृत्ति की प्रतीति होती है, किन्तु पूर्ण मनोयोग के साथ अध्ययन करने पर पदों की भिन्नता स्पष्ट ही परिलक्षित हो जाती है। पाठक जब इस प्रकार के किसी भी उद्धरण पर दृष्टिपात करता है, तो मानों मंत्रमुग्ध सा होकर कवि के कला कौशल से ठगा सा रह जाता है। एक उदाहरण द्रष्टव्य है

"तस्या मुक्तकुसुमोत्करदन्तहासलोला सलोला
यस्या निद्राविनयविरुतीश्च विलासा विलासाः।
प्रफुल्लच्छायामुपयाति दिशामाननेन ननेत
तारावकं नियत किरणोल्लासमस्तं समस्तम्।"[8]

प्रस्तुत उद्धरण के प्रत्येक चरण में विद्यमान पद–नियोजन की शोभा अवलोकनीय है–

- ह्रास–वेला — सवेलाम्
- द्वि–रामा — द्विरामाः
- दिशाम् आननम् एनम् — ननेतम्
- किरणोल्लसि–असत्तम् — समसत्तम्

कवि कुमारदास को इस प्रकार के कौशल में महारथ प्राप्त है। तभी तो ऐसे वाक्यों का प्रयोग यदा कदा उनके महाकाव्य में अलौकिकता का समावेश कर रहा है।

3. शब्दों का द्वित्व–

कहीं–कहीं पर वाक्य में अपेक्षित प्रभाव लाने के लिए शब्दों का बारम्बार प्रयोग भी अत्यन्त शोभनीय है–

- न न – नहीं अर्थ में न न पदों का बहुशः प्रयोग वाक्य को शोभायमान कर रहा है – 'न ता नसत्यं न च सूनृतोक्तिः।'
- पदे पदे– 'इति स्वयं चिन्तयतः पदे पदे मन स्फुरत्यात्मनि भूरि गौरवम्।'
- मुहुर्मुहुः – मुहुर्मुहुः का अर्थ है बार बार अथवा प्रत्येक क्षण। मुहुः पद का यह द्वित्व जानकीहरण में एक नहीं बल्कि अनेक स्थानों पर हुआ है। कतिपय स्थानों पर मात्र मुहुः शब्द का भी प्रयोग किया गया है।
- यथा यथा – तथा तथा – सर्वप्रथम जानकीहरण में प्रयुक्त निम्न श्लोक द्रष्टव्य है–

  'सांद्रतालकिरणं यथा यथा वृद्धिमृच्छति गगनं क्रमात्।

  सम्प्रसादमसि तथा तथा रविर्गौरवादिव शनैरभिष्यति।।'

  यथा यथा (जैसे–जैसे) के प्रयोग ने प्रथम वाक्य को प्रभावी बना दिया है, तो वहीं प्रत्युत्तर में तथा–तथा (वैसे–वैसे) के प्रयोग से इसकी शोभा द्विगुणित हो गयी है।

द्वित्व के रूप में प्रयुक्त कुछ अन्य पद जानकीहरण महाकाव्य में निम्न प्रकार से प्रयुक्त हैं–

पद युग्म	जानकीहरण में प्रयोग
रैन रैन	8.45
शनैः शनैः	8.82, 10.5
लोमश लोमश	11.40
द्विधा द्विधा	17.25
दिशम् दिशम्	17.30
नवम् नवम्	17.23
सुखे सुखे	18.38

4. एक वर्ण से निर्मित वाक्य–

कवि कुमारदास की वाक्य–रचना अनुपम है। सम्पूर्ण उद्धरण की रचना एक ही वर्ण–प्रयोग से कर देना इसका साक्षात् प्रमाण है–

'ततोतीति ततोतीता तात तात ततततौ।

ततो तोतितततेततो ताते तुत्तेततेः।।'

(अर्थात् हे शम्भु का विस्तार करने वाले हनुमान, हे अतिशय गमनशील! तात तात शब्दों को ग्रहण करने वाले (वानर, राक्षस आदि) की फैली पंक्तियों वाले, विपक्षी पक्षों के अत्यन्त विस्तृत आगमन वाले व्यथा के विस्तार से युक्त फैले संग्राम में यहाँ से वहाँ तक अपने प्रति श्रद्धा विस्तारित करते हुए, शत्रुओं का भक्षण करते हुए जाओ! जाओ!)

प्रस्तुत उद्धरण में कवि कुमारदास ने मात्र एक ही वर्ण 'त' को विभिन्न मात्राओं से इस प्रकार संजोया है कि यह एक विस्तृत अर्थ का उद्भावक बन गया है। इस प्रकार का प्रयोग इसे सरस काव्य के साथ वैचित्र्यमूलक बनाने में भी सहायक सिद्ध हुआ है। अन्यत्र प्रत्येक चरण के लिए एक–एक वर्ण प्रयोग भी अतीव मनोहर है–

'ररोरारेररोरारि हीहोहाहारिहीहहि।

ततोतातुतितो तोतं गिगागग्गगगः।।'

5. दो वर्णों से निर्मित वाक्य

विवेच्य महाकाव्य में कवि ने अपनी लेखनी से दो वर्णों के प्रयोग से भी मनोहर वाक्य–रचना की है–

'ततरीति रतीताली ततितारततेरिताः।

ततारिततितरिता रत ततारततरतः।।'

(अर्थात् विस्तृत शत्रु रूपी ईति (अपदा) के साथ संग्राम प्राप्त शत्रुओं द्वारा छेड़े युद्ध के लिए प्रेरित, विजयध्वनि से ऊँचे स्वरों में जयकारती, विश्राम न करने के कारण चंचल पुतलियों वाली सेना निरन्तर आगे बढ़ी।)

अन्यत्र 'रा' एवं 'र' वर्ण–प्रयोग से भी सम्पूर्ण श्लोक की रचना की है। निःसंदेह ऐसे वाक्य–विन्यासों ने प्रस्तुत महाकाव्य की भाषा को अधिक प्रभावी बना दिया है। इस प्रकार की रचना कवि के वैदुष्य एवं भाषा चातुरी की द्योतक होती है।

6. दो–दो भिन्नार्थी पदों से निर्मित वाक्य–

कवि कुमारदास के वाक्य–विन्यास की अन्य अलौकिक विशेषता भिन्न–भिन्न अर्थों वाले पद–युग्मों के प्रयोग से सहज ही निखर उठी है

'महता महता समरे समरे विभया विभया सहिता सहिता।

विशदा विशदा सुगया सुगया जनता जनता न हिता नहिता।।'

(महान वीरों के संग्राम में अविनाश, कान्ति के कारण भयरहित, सहायक मित्रों से युक्त, दुर्गुणों से रहित अतएव निर्मल किन्तु शोकभय से आक्रान्त रावण की सेना ने अज (राम) के लिए तथा विभीषण आदि के प्रति पूर्ण रूप से हितकारिणी होकर (राम की सेना में) प्रवेश किया।)

यहाँ पर प्रयुक्त पद युग्मों की महत्ता स्वतः स्पष्ट है। इस प्रकार की रचना बरबस ही पाठक के हृदय को अपनी ओर आकर्षित करने का सामर्थ्य रखती है।

7. समान वर्णानुक्रम से निर्मित भिन्नार्थी वाक्य–

जानकीहरण रूपी समुद्र में उपलब्ध एक अमूल्य मोती के रूप में प्रस्तुत निम्न श्लोक भी अतीव मनोहारी है

अभिरामाशुगासन्ना सा सेना निभिया स्थी।

अभिरामाशुगासन्ना सा सेना निभिया सती।[20]

प्रथम वाक्य– चमचमाते व द्रुतगामी बाणों वाली वह सेना, निर्भय होकर (शत्रुओं) की सेना के बिल्कुल निकट खड़ी रही।

<u>द्वितीय वाक्य</u>– स्वामी के निकट होने के कारण सीता का भय दूर हो गया।

इस प्रकार का सुन्दर कला–कौशल सराहनीय है। अन्यत्र तो चारों चरणों का वर्णानुक्रम समान (अर्थ भिन्न–भिन्न) रखकर कवि ने मानों पाठक के हृदय का हरण ही कर लिया है

'चक्रे रणं वानर–बल–नाशकारी,

चक्रे रण–ना–नर–कान्त–कारी।

चक्रे रणं वा नरका न्तकारी,

चक्रे रणवानर कान्त कारी।[21]

अर्थात् सेना में गरजते हुए रावण ने जो वानरों तथा अन्य जीवों की प्रसन्नता का अन्त करने वाला था, युद्ध किया। उसी प्रकार राम ने भी, जिन्होंने नरकासुर का अन्त किया था और जो वानरों को प्रसन्न कर रहे थे, शत्रुओं की सेना को क्षुब्ध करने वाला जयघोष कर युद्ध किया।

इस प्रकार कवि कुमारदास अलौकिक प्रतिभा के धनी हैं। उन्होंने जानकीहरण महाकाव्य में वाक्यों को इस प्रकार संजोया है कि वह सहृदयों को सजीवता की अनुभूति कराते प्रतीत होते हैं।

उपसंहार

निष्कर्षतः जानकीहरण महाकाव्य की वाक्य संरचना अतीव सजीव है। वाक्यों में प्रयुक्त वर्ण एवं पद पाठक को नर्तन सा करते प्रतीत होते हैं। कवि ने क्रिया हीन वाक्यों का प्रयोग तो किया है, किन्तु इससे कहीं भी प्रकरण में दोष–प्राप्ति नहीं होती, अपितु ऐसे प्रयोग तो काव्य को चारू बनाने में सहायक सिद्ध हुए हैं। अन्यत्र पद–लालित्य से भाषा में मानों सुगमता का प्रवाह आ गया है। कहीं पर एक ही वर्ण–प्रयोग से पूर्ण श्लोक की रचना कर दी है, तो कहीं यह कार्य दो वर्णों के प्रयोग से किया गया है। विभिन्न वाक्यों में एक–समान वर्णानुक्रम ने भी भाषा में सहज ही सजीवता का संचार कर दिया है। इस प्रकार जानकीहरण महाकाव्य की वाक्य संरचना सजीवता से युक्त है।

पादटीका :–

[1] जानकीहरण [illegible]
[2] [illegible]
[3] [illegible]
[4] जानकीहरणम् : [illegible]
[5] जानकीहरणम् : [illegible]
[6] जानकीहरणम् : [illegible]
[7] जानकीहरणम् : [illegible]
[8] जानकीहरणम् : [illegible]
[9] जानकीहरणम् : [illegible] आदि
[10] जानकीहरणम् : [illegible]
[11] जानकीहरणम् : [illegible]
[12] जानकीहरणम् : [illegible]
[13] जानकीहरणम् : [illegible]
[14] जानकीहरणम् : [illegible]
[15] जानकीहरणम् : [illegible]
[16] जानकीहरणम् : [illegible]
[17] जानकीहरणम् : [illegible]
[18] जानकीहरणम् : [illegible]
[19] जानकीहरणम् : [illegible]
[20] जानकीहरणम् : [illegible]
[21] जानकीहरणम् : [illegible]
[22] जानकीहरणम् : [illegible]
[23] जानकीहरणम् : [illegible]

संदर्भ ग्रंथ सूची :

1 जानकीहरणम् [illegible] – [illegible] लिमिटेड, [illegible]

2 जानकीहरणम् [illegible] द्वितीय खण्ड – [illegible], वाराणसी, [illegible] संस्करण, [illegible]

3 [illegible] – [illegible], वाराणसी, [illegible] संस्करण, [illegible]

4 [illegible] – [illegible], वाराणसी, [illegible] संस्करण, [illegible]

5 [illegible] – [illegible], वाराणसी, [illegible] संस्करण, [illegible]

6 [illegible] द्वितीय [illegible] – [illegible], वाराणसी, [illegible] संस्करण, [illegible]